

İKİNCİ MEŞRUTİYET DEVRİNİN SİYASİ HAYATINA BİR BAKIŞ

Yazan: Mustafa Emil ELÖVE
Hukuk Tarihî Asistanı

I. KISIM

BAŞLANGIÇ:

GENEL OLARAK II. MEŞRUTİYET DEVRİ VE ÂMME HUKUKUMUZ İÇİN TAŞIDIĞI EHEMMİYET

Umumî Âme Hukukumuzda 2. Meşrutiyet adıyla anılmakta olan devir daimî bir inkışafın neticesi; yani kökü Tanzimata tekaddüm eden senelere kadar uzayan bir devir sayılmak icabeder. Haddi zatında zaman taksimi sırf pedagojik bir zaruretin ifadesi olduğuna göre, izah metodu bakımından, ona bir hudut tâyin etmek yeknazarda mecburî olmaktadır: 2. Meşrutiyeti Tanzimatın bir devamı olarak kabul eden bir görüş tarzının mevcudiyeti (1) ne rağmen, devrin bünye ve vasıflarının ayrı olması itibariyle bu görüş tarzı bizce kabule şayan değildir. Şu halde 33 senelik bir sükûtun ve istibdadın, netice ve reaksiyonu olan Kanunu Esasinin iadesi hareketini mebdе saymak ve bunu millî hareketlerin başlangıcına kadar götürmek daha doğru olacaktır (2).

«1324 senesi Temmuzunun 11 inci Cuma günü sabahı yataklarından kalkan İstanbul halkı, kendilerine müşekkel ve gayri muntazar bir hâdise karşısında bulunmuşlardı. Gazetelerde Sadrazam Sait Paşanın imzasını havi bir beyanname, Abdülhamid'in o zamana kadar yürüdüğü yoldan ricat ettiğini millete hakk-ı hâkimiyet ve murakabe verdiğini bildiriyordu» (3).

(1) Bilsel, Cemil : Tanzimatın haricî siyaseti. Tanzimat, Anonim Eser. İstanbul 1940., 692 s.

(2) Tunaya, Dr. T. Zafer : İkinci Meşrutiyet. Vatan Gazetesi. 23 Temmuz 1969.

(3) Seyh Muhsin Fâni: 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici. İstanbul 1336. s. 2.

«Gerçi Abdülhamid Mithat Paşanın Kanunu Esasisini fiilden kuvveye gönderebilmek için hiçbir güçlük çekmemiştir. Padişahın adamları efendiye atfen - milletin henüz kendini idare edebilecek hale gelmediğini ve bu sırada hürriyet vermek iyiliği ve fenalığını tefriğe muktedir olmıyan bir çocuğun eline bir bıçak tutturmuş demek olacağını burada burada söylemekten geri durmuyorlardı» (4). «... böyle bir saadete herkes Abdülhamid'in vefatından sonra intizar edebilirlerdi. Abdülhamid o güne kadar kabiliyet ve istidadından şüphelere düştüğü milletin kendini idare edebileceğine nasıl kail olabilmisti?» (5).

18 Şubat 1878 tarihinde Kanunu Esasi ve Meşrutiyet Abdülhamid tarafından bertaraf edilmiş, çok sıkı ve keyfî bir idare tarzı vücuda getirilmişti. Memleket bir taraftan dış tehlikelerin tehdidi altında bulunurken, diğer taraftan gitmekte olduğu hareket tarzını her türlü tehlikeye ve tecavüzlerden uzak bulundurmaya gayesiyle ika edilen reva görülmeyecek e'fal ve hareketlere karşı, saltanat aleyhinde birleşen bir zümre doğuyordu (6). Fakat istibdadın vâki olan hareketleri boğmak gayesiyle yapmış olduğu teşebbüslerin neticesi daima hüsrana olmuş ve «muhalefet gizliden gizliye faaliyetlerine devam ederek» saltanat için ciddiyet kesbetmişti (7).

Yüksek mekteplerde ve hususiyle Tıbbiye'de başlayan inkılâpçı ve menfi hareketlerle birlikte daha ziyade yurt dışında ve nisbeten içeride uzun, devamlı ve gayretli çalışmalardan sonra, 9 Temmuz 1324 de İttihat ve Terakki Cemiyeti Selânik Merkezinin Abdülhamid II. ye çekmiş olduğu tehdidi havi bir lisanla yazılmış telgrafiyle İkinci Meşrutiyetin ilânı talep ediliyordu. «Padişah ihtilâlin başka taraflara da sirayetinden korkup, istenilen meşrutiyeti vermişti» (8).

«İlk zamanlarda Meşrutiyete karşı gösterilen temayülün esbabı muhtac-ı mülâhazadır. Her fenalıktan yalnız Padişahı mesul görmek gibi bir galat-ı his ve rüyeye düşen halk onun zevaliyle mezalimden kur-

(4) Şeyh Muhsin Fani: a. g. e. s. 3

(5) Şeyh Muhsin Fani : a. g. e. s. 4.

(6) Kuran. Ahmet Bedevi : İnkılâp tarihimiz ve ittihat ve terakki. İstanbul 1948. s. 61.

(7) Okandan, Dr. R. G.: Umumî âmme hukukumuzun anahatları. İstanbul 1948. s. 241.

(8) Şeyh Muhsin Fani: a. g. e. s. 6.

tulacaklarına inanıyorlardı. Fakat dünyanın başka memleketlerinde ve bizim hatır ve hayalimize bile gelmiyen esbab ve sevaikin tesiri altında ihtira edilen hürriyet, müsavat, ve adalet tâbirlerinin mefhumları... açıktan açığa bildirilmiş olsaydı daha o günü böyle bir meşrutiyete taraftar olarak bu koca memlekette belki bir adam bile bulunamayacaktı!» (9). Hâdiselerin de yardımıyla «aradan pek çok zaman geçmeden bu acı hakikat bütün vüzuhiyle kendini gösterdi. 31 Mart faciası hastanın verilen ilâcı kusmasından başka bir yolda tefsir edilebilir mi? İlân-ı Meşrutiyetten bugüne kadar hükümetin payitahtında daimî bir idare-i örfiye altında bir müvazenet aramasının saikleri ne olabilir?» (10). Bunu «belki Meşrutiyeti alkışlayan milletin istidadında, ruhunda aramak doğru olur. Meşrutiyet daha ilk günlerde densizliğe, ahlâka ve ananat-ı milliyeye karşı mübalâtsizlikle tevîl edilmişti. İş başında olan bazı adamların mübalâtsizlik göstermeleri, halkın kabiliyet-i ahlâkiyesinin nazarı itibare alınmaması bu fena zanları kuvvetlendirdi ve herkesi ümitsizliğe düşürdü» (11).

10 Temmuz 1324 ten sonra, Kanunu Esasiyi tekrar tatbik mevkiine getiren İttihat ve Terakkiciler daha evvelden belki hazırlık yapmayı düşünmedikleri bir mevkii âni olarak işgal zorunda kalmışlardı (12). İşte bu hal memleket içerisinde bir «otorite buhranı» (13) doğmasına sebebiyet vermişti.

Uzun mücadelelerden sonra elde edilen Meşrutî rejimin muhafaza ve idamesi, herhalde kuruluşundan daha mühimdi. Hakikaten millî hâkimiyet prensibi telâkkisinin almış olduğu şekil netice itibariyle partiye ve onun liderlerinin hâkimiyetine müncer olmaktaydı. Halbuki inkılâbı ayakta tutacak kuvvet, yani «fikrî meşrutiyeti» idame ettirecek olanlar İttihatçılardı. «Bunun için herkes, her iyiliği doğru veya yanlış cemiyetten beklediği ve onu temsil eden merkez-i umuminin her fenalığa çaresiz olacağı kanaatine düştüğü için hükümetin hatalarından daima İttihat ve Terakki kuvvetini muaheze» (14) etmekte idi. Mamafih bu fikir ve ka-

(9) Şeyh Muhsin Fani : a. g. e., s. 7.

(10) Şeyh Muhsin Fani : a. g. e., s. 8.

(11) Şeyh Muhsin Fani : a. g. e., s. 8.

(12) Şeyh Muhsin Fani : a. g. e., s. 17 «... Bizim inkılâpçılar daha evvel memleketin kanaatleri, iman ve saikleri hakkında hiçbir tetkikte bulunmamışlar ve körtükörüne bir itimat ile bu karanlık yolda yürümüşlerdi.»

(13) Okandan, Dr. R. G.: a. g. e., s. 356.

(14) Şeyh Muhsin Fani : a. g. e., s. 21.

naatin kökleşmesini temin eden bir takım yanlış hareketler de sık sık vukubulmaktan hali kalmıyordu. Çünkü «meslekten maksuddan ziyade şahıslar himaye ve müdafaa edilmekte idi.» ve gene «çünkü iş başına getirilen her adam itrihat ve terakki nam ve hesabına hareket edecökti» (15), hattâ vilâyet kongresinin ilk içtimasında meclis-i mebusanın mu-rahhas olarak göndermiş olduğu bir delege şunları söylemişti: «Bizim İttihat ve Terakki mebusları kongre ile burada verilecek kararlarla kendilerini alâkadar görmüyorlar, onlar ancak kendi fırkalarının mukar-reratına ittiba edebilecekler!» diyordu (16).

Bundan maada meclis-i mebusan da bir meşrutî rejim için kifayet-siz çalışmıştır demek mümkündür. Bu mebhaste Hüseyin Cahit Yalçın Bey «Meclis-i Mebusan ve Tarz-ı Faaliyeti» başlığını taşıyan makalesiyle bu hakikati pek güzel açığa vurmuştur (10): «Bizde parlâmento mü-zakeratını samiin locasından yahut matbuat sütunlarından takip edenler eğer başka devletlerin parlâmentolarında nasıl çalışıldığını bilmiyorlarsa meşrutiyet ve hâkimiyet-i milliye denilen şeylerden mutlaka nefret ederler. Fındıklı Sarayında öyle günler gördük, öyle hâdisata şahit olduk ki, zihinlerimiz durdu: Kendi kendimize acaba meşrutiyet birçok gizli hastalıkları ortaya atan birçok zehirlerin meydan bulmasına mü-saade eden bir kapı mıdır diye sorduk. Meclis-i mebusan salonunda öyle müzakere safhaları oldu ki, «Hâkimiyeti Milliye» nazariyesini «tahak-küm-ü avam» menzlesine düşürmüş oldu.....».

Nihayet, bütün yukarıda söylenenlerin bir muhassalası ve neticesi olmak üzere 1908 de tesis olunan meşrutî rejimimizin hiçbir vakit de-mokrat bir veçhe arzemediğine işaret etmek zarureti vardır: Evvelâ şunu söylemek gerektir ki, ilk ve en mühim vazifesi memleketin askeri müdafaasına hazırlanmak olan bir orduyu İttihat ve Terakki fırkası ken-disine dayanak yapmış; yani onun safları arasına siyaset tohumları ser-pmek suretiyle müthiş bir fenalık icra etmiştir. İşte bu kuvvete istinad eden bu parti onun mânevî yardımıyla hükümet ve idarî makamlardan faydalanarak rakibi olan parti veya partilerin kazanmaması için her türlü şiddet ve tazyiki yapmakta beis görmemiş ve böylece çoğunluğuna istinat eden bir meclis vücuda getirmiştir.

Tesis edilen bir şirket-i inhisariye ile, şahıs istibdadı yerine bir züm-re istibdadının hortlamasına sebebiyet verilmiştir. Başlangıcın tama-

(15) Şeyh Muhsin Fani : a. g. e., s. 21.

(16) Hüseyin Cahit Beyden naklen Şeyh Muhsin Fani : a. g. e. s. 27.

men idealist olan fikirleri yerine menfaat, hırs kaim olmuştur. Bu arada bu zümre baskısına karşı aksülameller uyanmış velhasıl memleket bir anarşi içine düşerek uçuruma doğru gitmiye başlamıştır. Adetâ gelen gideni aratmıştır demek mümkündür.

1908 senesinin inkılâpçıları «vaziyete hâkim olduktan sonra» değil «Demokrasi şartlarına uymak» kelimesini ağızlarına almak ve «işitmek bile» istememişlerdir» (17).

Bu devirde demokrasinin esas şartlarından biri olan tenkit ve müsamahaya da yer verilmemiştir. Bilâkis meclis içinde bile, «yeni teşekkül eden hizipler aleyhine» hareketlerde bulunulmuş «hükümeti tenkit cesareti gösterenler» şiddetli hücumlara muhatap olmuşlardır (18).

İttihat ve Terakki iktidara sıkı sıkıya sarılmış, hiçbir vakit onu terketmek istememiştir. Muhalefet fırkaca hoş karşılanmamış, hattâ muhalefete bir de ihtilâlciler damgası vurulmaktan bile çekinilmemiştir (19).

Bütün bunlar gösteriyor ki, meşrutiyetimiz bir demokrasi veçhesi arz edememiştir.

Buna rağmen Meşrutiyet devrinin Âmme Hukukumuz için taşıdığı ehemmiyet son derece büyüktür: evvelâ, bugünkü Devlet Hukukumuz için bir lâboratuvar hizmeti görmektedir. Nitekim aksaklıklarına rağmen, ilk parlâmento rejimi 2. Meşrutiyetle memlekete dahil olmuş ve çok partili hayatın ilk adımları daha o zaman atılmıştır.

(17) Kuran, Ahmet Bedevi : Meşrutiyette Demokrasi. Kudret G 30-10-1950.

(18) Kuran, Ahmet Bedevi : a. g. m. «...Mecliste bir münakaşa esnasında Dr. Arif İsmet Beye her türlü nezaket ve âdabı muâşeret kaidelerine aykırı olarak Dahîye Nazırı Talât bey yalan söylüyorsun demişti. 1327 senesi 21 Kanunuevvel toplantısında Kütahya Mebusu Ferit Bey de noktai nazarını izah ederken yine Edirne Mebusu Talât Bey yerinden fırlayarak: — Sen sus diye bağırırıs ve bu hitabına jurnalcı sözünü de ilâveye lüzum görmüştü. Fakat bu isnada karşı Ferit Bey ertesi günü «Teşkilât» gazetesinde Talât Beye hitaben aşağıdaki mektubu neşre mecbur olmuştu :

Edirne Mebusu Talât Beye ;

«Dün Meclis-i mebusanda, takririn reye vazolunacağı esnada bana hitaben (jurnalci) tabiri istimal ettiniz. Eğer benim jurnalım varsa, ebediyen hayat-ı siyasiyemden çekileceğimi şimdiden vaadediyorum. Derhal çıkartınız. Çıkartmadığınız takdirde dünyanın en rezil müfterisi siz olduğunuzu kabul etmeniz tabii ve zaruridir. Bunu alenen beyan ederim.»

(19) Tunaya Dr. T. Z: Muhalefetin teşekkürü, Vatan G. 6.1.1950.

II. Meşrutiyet sanki bir hastalığa karşı tatbik edilen son bir tedavi çaresi sanılıyordu. Fakat devrin problemlerinin miktarca fazla ve arap saçı gibi dağınık ve karmakarışık oluşu, Osmanlı Devletini çıkmazlara sokuyor, tezatiara düşürüyordu.

İşte bütün bu kargaşalık ve anarşi havası içinde devrin sonunda çıkan fikir cereyanları Osmanlı İmparatorluğunun inhitata gidisini frenlemek ve durdurmak amacını taşımaktadırlar. Garpçılık, İslâmcılık ve Türkçülük isimlerini taşıyan bu cereyanlar birer cazip fikirdirler. «... Cazip fikir J. T. Delos'a göre renksiz, şekilsiz ve aral halk kütlelerini cezbeder ve tarihin canlı örneklerini verdiği tarzda insanlar medeniyetin meşrutiyetleri etrafında ve bilhassa içtimai buhranlar anında adetâ denize düşen yılanı sarılır gibi kümelenirler...» (20).

Bunlardan Garpçılık cereyanı, devletin bünyesindeki bozukluğun izalesini Garp usul ve fenninin ithal ve tatbikinde görüyordu. Celâl Nuri bey bu hususta diyor ki: «Biz millî, içtimai, tekâmülî ve müterakki bir meslek içimizde hâlâ gecikirsek Avrupa istikbalde bizde öyle bir mevki ihraz eder ki, bu mevki şimdi İngiltere'nin Mısır'da Fransa'nın Tunus'ta, Rusya'nın Mançurya'da Japonya'nın sabıkan Kore'deki mevkiinden farkı kalmaz. Bütün bu başımıza gelenlerin sebebi Avrupalılaşmakta, Avrupalılar derecesinde ispat-ı ehliyyette gösterdiğimiz tekâsüldür» (21). Netice itibariyle «bu mütevali musibetlerden, bu mütemadi felâketlerden izzet-i nefsi milliyeye pek ağır gelen tecavüz ve hüremetsizliklerden kurtulmamız matlup ise biran fevt etmeden, mücadele-i hayatta Avrupalı'lara karşı gelebilmek için onların esliha ve âlâtı katiyen kabulde biâkaydıışart tereddüt etmemeliyiz». (22).

İmparatorluk Garphlaşabilir mi idi? Gine bu zümrenin sözcülüğünü yapan Celâl Nuri beye göre «Evvelâ psikolojik ve ahlâki şart mevcuttur. Bütün cesaret ve kuvvetlerin menbaı ve hamisi fazilete imandır ve bu iman bu memlekette yok değildir. Fazilet müminlerini tophyacaktır. Saniyen memleket inhitatzede değildir. Azim ve emel, iradat ve kuvvet Türkün ruhunda sönmemiştir» (23).

(20) Tunaya, Dr. T. Z.: Müessesese Teorisinde fikir unsuru ve bazı hususiyetleri İ. H. F. M. 12. cilt, s. 546.

(21) 1327 senesinde Selânikte münakit İttihat ve Terakki Kongresinde Celâl Nuri Bey tarafından takdim kılınan muhtıradır. İstanbul 1327. s. 26.

(22) Celâl Nuri Bey: a. g. muhtıra s. 28.

(23) Tunaya, Dr. T. Z.: Celâl Nuri Beyden naklen. Amme Hukukumuz bakımından İkinci Meşrutiyetin siyasi tefekküründe Garpçılık cereyanı İ. Ü. H. F. Mec. XIV Sayı 3 - 4. s. 593.

Modern devlet anlayışına kısmen ulaşan bu görüş tarzı o devrin muhit ve fikrî atmosferinde önemli bir rol oynamışsa da kâfi bir mesnet olmaktan uzak kalmıştır.

İkinci bir cereyan olarak İslâmlık cereyanı belirmişti. İslâmcı cereyan Meşrutî idarenin Osmanlı Devleti için müsmir olamayışının sebebini memleket içinde «müttehit ve mütesanit beşerî bir unsur bulunmayışa» izafe etmekte ve bu mevzu bahis unsurun ancak ve ancak akide birliğine istinat eden insanlar arası bir münasebetler sisteminde tahakkuk etmesini zarurî görmektedir. Yani iddia olunan sistemde ırk ve dil farkı gözetilmeksizin bütün kıtalardaki müslümanlar birleşecekler ve bu ittihad-ı islâm içinde çeşitli muhataralara maruz bulunan Türk unsuru mevcudiyetini muhafaza edebilecektir (24). Halbuki müslüman olmıyan unsurlar bu sistem müvacehesinde hariç bırakılıyor, bir tevhid-i anasır yerine bir tefrik-i anasır ikame edilmek suretiyle, ikincilerin memleket için menfi ve zararlı unsurlar olmaları, devlet başına her an gaile çıkarmaları temin edilmiş oluyordu. Bunun için bu cereyan da umumî bir kabul görmekten uzak kaldı.

Nihayet Türkçülere göre, türk unsuru devletin kurucusu olduğu halde uzun senelerdenberi ihmale uğramış, taassup ve cehaletin baskısı, kötü iktisadî şartların tesiri ve hâdiselerin manevi ve ruhi sebepleri onu çökertmiştir. Nitekim «... Hariçte bütün Avrupa Türkiye'deki rezalelerden dolayı yalnız türkleri itham ediyor. Dahilde müslim ve gayri müslim bütün kavimler sarayın istibdadından, memurların zulmünden hükümetin yolsuzluğundan ancak Türk kavmini mesul tanıyordu. Halbuki Türk kavmi «ben varım» diyemiyordu. Ortada tevhîh olunan bir mesuliyet payı vardı ki onu kabul eden bir omuz yoktu. Türkler millî bir vazife deruhte etmemiş kendi başına fertlerden ibaretti. Millî bir vicdana millî bir mefkûreye malik olamıyan bir kütlede ahlâk, haki-miyet, fedakârlık beklemek abestir. İşte fitreten gayet necip olan Türklerin içtimaen bu derece tereddî etmeleri ancak «kendini tanımamak» ve «millî mesuliyetini bilememek» hatalarından ileri geliyordu» (25).

İşte bu kütleli kalkındırmak, «Türklük mefhumunu inkişaf ettirmek» ve bir Türk milleti vücude getirmek başlıca gaye idi. Osmanlı devletinin inkırazdan kurtulması devletin din esasından ayrılması dil ve mefkûre ortaklığına dayanan «müttehit ve mütesanit» Türk milletini devletin beşerî unsuru haline getirmekle mümkün olabilecekti. Bu ce-

(24) Okandan, Dr. R. G.: a. g. e. s. 422 - 446.

(25) Gökalp, Ziya: Türkleşmek, İslâmlaşmak muasırlaşmak. Türkürdü C. 4. s. 750.

reyan yeryüzünde ne kadar müslüman Türk varsa bunların birleşmesini ve hepsini ihtiva etmek üzere büyük bir Türk milletinin teşekkülünü de istihdaf etmektedir. Bu bakımdan Türkçülerin sahip oldukları düşünce tarzı emperyalist bir vasıf kazanmıştır. Turan türkerinin muhayyel yurdu olarak düşünülmüş ve ifade edilmiştir. Netice itibariyle türk unsuruna tanınan daha geniş bir hayat sahası dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu yeni bir ruh kazanacak ve inkirazdan kurtulacaktı (26).

Fakat bu cereyan da devlete kurtarıcı bir veçhe vermekten uzak kalmıştır. Çünkü dünyanın karışık ve buhranlı bir anında ileri sürülen emperyalist bir telâkki tarzını kabul çok aksi ve feci neticeler tevliht edebilirdi. Ancak bununla beraber bu görüş tarzında bir hakikat vardı ki yabana atılamazdı: «Türk unsurunu devletin beşerî unsuru haline getirmek».

Zaten İmparatorluk; bünyesini kemiren iç ve dış sebeplerin tesiri altında gittikçe zayıflamış, hele Birinci Dünya Harbinden «son ve ağır darbeyi yiyerek» mahva doğru sürüklenmeye başlamıştır (27). Mondros mütarekesinin memleketi parçalayan ve bu toprakların asil ve necip sahibi olan Türkleri esarete mahkûm eden hükümleri karşısında teşekkül eden muhalefet ve mücadele grupları açıktan açığa harekete geçmişlerdi. Bunların uzun, gayretli ve fedakârane çalışmalarıdır ki uzun zamandır devam eden keşmekeşliği ve anarşiyi bir fırtınanın dinmesinden sonra durulan bir deniz gibi, sindirmiş bir devlet hayatı için lüzumlu olan ahenk ve istikrarı temin etmiştir.

(26) Okan dan, Dr. R. G.: a. g. e. s. 446 - 450.

(37) Tunaya, Dr. T. Z.: Millî muhafaza. Vatan gazetesi 10.6.1950.

II. Kısım

GENEL OLARAK MEŞRUTİYET SİYASİ PARTİLERİ VE
SİYASİ CEMİYETLERİ

1. 1908'e tekaddüm eden devre: (1).

1293 harbinden mağlûp ve ağır zararlarla çıkan Osmanlı İmparatorluğu büyük bir ümitsizlik içinde çırpınıyordu. Buna mukabil «milletin emniyet ve itimat duyguları bir hayli sarsılmış», halk büyük bir maddî ve manevî perişanlık içine sürüklenmişti. İşte bu esnada «... ruhan müstebit bir padişah olan Abdülhamid bu maddî ve manevî kargaşalıktan faydalanarak kendi mevkiini tahkim» (2) ve keyfî bir şekilde idare etmeği istediği bir hükümet tarzını tesis ve idare ettirmeye çabalıyordu. Bu arzusunun bir neticesi olmak üzere, ilk iş olarak 18 Şubat 1878 tarihinde büyük ümitlerle kurulan ve çalışmasından faydalar umulan meclis-i mebusanı müddetsiz kapamıştı. Abdülhamidin buna inzıمام eden hareketleri tevali edince, yavaş yavaş inkılâpçıların karşı hareketleri başladı. İlk olarak Süavi ayaklandı. Onu Kleanti skaliarı hareketi takibetti (3). Bu meseleler padişaha o kadar tesir ve nüfuz etti ki «tekerrürünü» ve devamını önlemek kastiyle mevcut baskısını bir kat daha arttırdı. Memleket daha koyu bir istibdat altında ezilmeye mahkûm edildi.

Hudutların gittikçe daralmasını intaç eden mağlûbiyetler halkta büyük bir hoşnutsuzluk doğurmuş, «Mithat Paşa Muhakemesi», «inkılâp taraftarı olan münevverlerin birer birer merkezden uzaklaştırılması bu hoşnutsuzluğu» takviye ediyor ve gençlerin konuşma mevzuunu «Abdülhamid'e karşı bir cephe almak lüzumu» teşkil ediyordu (4). Bu arada yüksek mekteplerde başlıyan kıpırdanmalar nihayet inkılâp hareketlerini tevlit etmişti.

(1) Bu devreyi biz II. Abdülhamidin tahta cülüsundan 1908 de kanunu esasiyi iadesine kadar olan bir müddet olarak ele aldık. Mamafî bundan evvel 1850 senesi Mayıs ayında kurulan «Fedailer» ismi verilen gizli cemiyeti. 1865 de gine gizli olarak tesis edilen «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» ni de zikretmek mümkündür. Fakat bunlar münferit hareketler olarak kalmışlardır.

(2) Kuran, A. B.: İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki İstanbul 1948. s. 59.

(3) Bu da Suavi hareketi gibi Sultan Muradı iclas etmek isteyen bir harekettir. Kuran: a. g. e. s. 60.

(4) Kuran: a. g. e. S. 61.

A. İttihat-ı Osmani Cemiyeti :

Bu yolda ilk kurulan Tıbbiyelilerin vücude getirdiği ve sonradan İttihat ve Terakki adını alacak ilan İttihad-ı Osmani Cemiyetidir. 2 Mayıs 1899 da tesis edilen bu cemiyetin müessisleri Dr. İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükûti, Mehmet Reşit, Hüseyin zade Ali Beylerdir (5) ve programında kanunu esasinin tatbiki esaslarını ileri sürüyordu (6).

B. İttihat v. Terakki Cemiyeti :

Cemiyetin teessüsü sıralarında Paris'te bulunan Ahmet Rıza Beyle cemiyeti temsil için muhaberata girilmişti. İşte bu muhaberat esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti ismi tahakkuk ettirilmiştir. Evvelâ Ahmet Rıza Bey tarafından verilen isim Nizam ve Terakki mânasına gelen bir ünvanı (7); fakat bu ahiren gençlerin teşebbüsüyle tadil edilerek İttihat ve Terakki yapılmıştır (8).

Cemiyet başlangıçta gayet idealist ve hüsnüniyete müstenit bir mesai ile çalışmaya koyuldu. Gayeleri «İstibdadı yıkmak ve meşrutiyeti idame ettirmek olan» (9) inkılâpçılar arasında, bilhassa dış şubelerin açılmasından ve Abdülhamit istibdadının kaçmağa mecbur ettiği mücahitlerin toplanmasından sonra görüş aykırılıkları zuhur etmiştir. Binaenaleyh bilhassa meşrutiyete akdem olan bu devre için bu görüş aykırılıklarının, cemiyet şahısları arasında birbirlerine karşı beliren muhalefet sebeplerinin açıklanması zarurîdir.

1. Prens Sabaha'tin ile Ahmet Rıza Bey arasındaki fikir ayrılığı :

Türkiye'den Avrupa'ya kaçanlar buradan Abdülhamid'e karşı mücadeleye girişmişlerdir. Yapılan bütün neşriyatta Abdülhamidin vücude getirdiği kötü idare şiddetle tenkit ediliyor, fakat idarenin yı-

(5) Kuran: a. g. e. s. 61 «..... Hikmet Emin, İsmail İbrahim beylerin de müessislerden olduğu bazı neşriyatta tesadüf edilmiştir.»

(6) Eroğlu, Lütfi: Bizde Siyasi Cemiyet ve partilerin tarihçesi. Ayık Ansiklopedi. Birinci seri 5. cilt S. 1489 .

(7) Ahmet Rıza Beyin hatıraları. Cumhuriyet G. 26 Ocak 1950 «... Gazete çıkaracağını İstanbul'a cemiyete haber verdim. Gazetenin ismi hattâ cemiyetin bile ismi henüz takarrür etmemişti. İstanbul İttihat-ı İslâm diyordu. Ben bütün Osmanlıların menafine çalışacağı için İttihat ve Terakki ünvanını daha münasip gördüm.»

(8) Kuran: a. g. e. s. 61.

(9) Kuran: a. g. e. s. 62.

kılmasından sonra ne yolda hareket edileceği gösterilmiyordu (10). Bundan maada mücadelede müttehit olmak gerekiyordu.

İşte bu maksadları göz önünde tutan Prens Sabahattin Bey 4 Şubat 1902 de Paris Jöntürk Kingresini toplamağa muvaffak oldu. Fakat Şair-Siret Beyin ittihadı teşvik eden sözlerine rağmen (11), kongrede fikir ittihadı elde edilememiş bilâkis Jön Türkler müdahaleci ve ademi müdahaleci diye ikiye ayrılmışlardı.

a — Prens Sabahattin Beyin fikirleri:

Halbuki «Osmanlı İmparatorluğu şümüllü bir değişmeye namzettir. Bu tahavvül tabîî ve şümüllüdür. İnkılâp mukadderdir. Bunu hiç kimse ne Abdülhamid ne de zulmü ve tehakkümü önleyebilir» (12). «Zira gidış asrın gidışidir. İthilâl ergeç tahakkuk edecektir.» (13). «Fakat muhakkak ve mukadder ihtilâl yani yıkmak her şey değıldir. Değıştirilecek, ikame edilecek şekli bulmak her idealist için bir mükellefiyettir.» (14) «Yalnız siyaset ve kuvve-i askeriyeye istinat eden bir istiklâlî istiklâli hakiki olmadığı anlaşılmıştır. Siyasî ve iktisadî istiklâl devletin hakikî temelini, köklerini kuvvetlendirecek usareyi teşkil etmektedir. Fakat bu imparatorluk ne zaman iktisadi istiklâle sahip olabilir?» (15).

«Türk münevverleri ne zaman maişetlerini hükümet kapısından değil, çiftlikler, darüssinaalar, ticarethanelerde temine koyulur müstahsil mesai teşebbüsleriyle servet mübadelesini süratlendirirlerse o zaman, yalnız o zaman hürriyet ve istiklâllerini temin edebilirler» (16). «Türk münevverlerinin mahut memurculukla kalmıyarak arazi-i metrükemizi şerait-i fenniyyeye tevfikân işletmeğe, mesaili iktisadiyeleriyle köylü-

(10) Kuran: a. g. e. s. 183.

(11) Kuran: a. g. e. «... Müddet-i medide Avrupa'da bulunup mesuliyet-i şahsiyesini ammeye feda etmiş ve her türlü fedakârlıktan çekinmemiş hamiyetli, gayyur vatandaşlarımız fikr-i mukaddeslerinin, gaye-i hayaliyelerimin suretpezir-i imkân olması için münferiden çalıştılar, çalıştılar çalıştılar. Fakat bu mesai-i midhatpesandaneden vatan-ı mübeccelemiz için ümit olunan semereler maatteessüf hasıl olmadı. Vakıa kuvvet daima kuvvettir, fakat kuvvetin inkisamı ile ademi muvafakiyet, ittihadıyla muzafferiyet şüphesizdir.» s. 183.

(12) Tunaya. Dr. T. Z. Jöntürk ve sosyal inkılâp Lideri Prens Sabahattin Sos. Hukuk ve İkt. Mec. Yıl 1. Sayı 3. s. 122. İnkılâp emarelerinden naklen.

(13) Tunaya: a. g. m. s. 122.

(14) Tunaya: a. g. m. s. 122.

(15) Tunaya: a. g. m. s. 122.

(16) Tunaya: a. g. m. s. 120. Tenkidinizi okurkenden naklen.

lere bir rehber-i terakki olmağa başladıklarıdır», ki işte bu suretle atıl ve kara sapanın esiri koca İmparatorluğun nevri değişecek ve vatan bir say ve terakki vatani haline gelecektir» (17).

Türkiye nasıl kurtarılabilirdi? Sabahattin Beye göre, İleri sürdüğü fikirler müvacebesinde kurtuluş için, iktisadî bir inkılâp zarurî idi. Ancak bu iktisadî inkılâp neticesindedir ki «Türkler Türkiye'de kiracı değil ev sahibi addolunacaktır, emniyetsizlik Avrupa zihniyetinden sökülecek ve şark meselesi dahilî bir hamle ile» halledilmiş olacaktı (18).

Sabahattin Bey devlet rejimini meşrutî bir saltanat olarak kabul etmekte, isâm siyasetine taraftar bulunmaktadır. Diğer taraftan nezî olunan ferî hak ve hürriyetlerin tekrar iadesi ve meclis-i mebusanın yeniden açılması talep olunmaktadır. Ahali yavaş yavaş hükümet idaresine teşvik edilmelidir. Halkın bu suretle idareye iştirak; (ademi merkezîyetin başka bir şey değil) dir» (19). «Fert camının olduğu kadar malının da sahibi verdiği verginin teftiş hakkına sahip kılınmalıdır» (20).

Onun bütün korkusu meclis ve hizip diktatoryasının meydana gelmesi idi (21). «Halk hakkını hiç kimseye vermez de bir taraftan mebusları vasıtasıyla idare-i merkezîyeye tevdi ettiği iktidarın istimal suretini teftiş, diğer taraftan mahallî işlerini bizzat seçeceği (muteberan) vasıtasıyla fahri olarak rüyet ettirirse o meşrutiyet ademi merkezîyete müstenit olur» (22).

İşte bu fikirlere sahip bulunan mütefekkir Sabahattin Beye kongre toplandığı zaman bir işbirliği programını kaleme almak işi havale edilmiş bulunuyordu. Fakat hazırlanan programda ademi merkezîyet ibaresinin bulunuşu anlaşmazlıklara meydan verdi ve bahis konusu ayrılık husule geldi. Bu suretle «Ademi merkezîyet ve Teşebbüsü Şahsi cemiyeti» kurulmuş ve organı olarak da Terakki gazetesi neşredilmeğe başlanmıştı. Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkezîyet Cemiyetinin programında: «Memalik-i Osmaniyede tatbik edilecek islâhat-ı siyasiye sunuf ve tebaanın bilâistisnâ kâffesine şümillü olmak üzere vilâyat-ı mevcu-

(17) Tunaya: a. g. m. s. 123.

(18) Tunaya: a. g. m. s. 123.

(19) Tunaya: a. g. m. s. 123.

(20) Tunaya: a. g. m. s. 123.

(21) Tunaya: Dr. T. Z. Prens Sabahattin, Vatan G. 5 Temmuz 1856

(22) Tunaya: Jön Türk ve Sosyal inkılâp Lideri Prens Sabahattin Sosyal Hukuk ve

denin adem-i merkeziyet ve tevsi-i mezuniyet usulü 1876 senesinde neşrolunan kanun-u esasının 108 inci maddesinde münderic bulunan kaide-i intihap üzerine müesses olacak ve bu kanunu esasi dahi ahval ve vekayi-i muhtelifede lüzumu hissedildikçe tadil edilmek» (23), «bir taraftan vilâyetler arasındaki münasebeti temin ve tevsi ve diğer taraftan vilâyat-ı mevcude ile hükümet-i merkeziye arasında ittihat ve irtibatın takviye» ve 1876 daki usul veçhile «payitahtta meclis-i umumiye-i vilâyet âzâsı meyanında bilintihap gönderilen murahasalardan mürekkep bir mebusan meclisi küşat etmek» (24) gayeleri arasında sayıldıktan sonra herkesin «herhangi kavme mensup olurlarsa olsunlar bilûmum aynı hukuk ve imtiyaza mazhar olacak ve aynı şerait ile mükellef bulunacakları» (25), bütün vergilerin «tadil ve basit ve makûl bir tarzda tahsil ve cibayet tesis» edileceği, «emvali gayri menkuleyi itimat ve emniyetten mütevellit menafi ve muhasenattan istifade ettirilecek surette emlâk hakkında cari ve meri olan kavanin ve nizamatin» değiştirileceği; «hükümdarın son otuz sene zarfında gayri meşru olarak zaptettiği emlâk ve emvalin hükümet veya ashabına iade» (26) edileceği bildirilmiştir.

b — Ahmet Rıza Bey Grubu :

Ahmet Rıza Bey gurubu Meşveret ve Şûra-yı ümmetle buna cephe almışlar ve ötekilerin «ağırbaşlı nesriyatına», «dedikodu mahiyetinde» nesriyatla cevaplar vermeğe başlamışlardır (27). Bu tefrikanın öbür cephesini teşkil eden Ahmet Rıza Bey gurubu da Terakki ve İttihat Cemiyetini meydana getirmişti. Bunlar kongrede meşrutiyetin ilânı keyfiyeti hususunda ecnebi memleket müzaheretini kabul etmeyenler ve ekalliyette kalanlardı (28). Fakat şunu da belirtmek lâzımludur: «... ilk İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ahmet Rıza Beyin temsil ettiği Terakki ve İttihat Cemiyeti nizamnameleri ayrı ayrı şeylerdir. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin nezdinde mahfuz gayrimatbu nizamnamesiyle 1323 tarihinde Mısır'da tabolunmuş Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti nizamnamesi arasında hiç bir benzerlik yoktur. Meselâ İttihat ve Terakki Cemiyeti nizamnamesinin 1. mad. si «Hükümet-i ha-

(23) Program: Md. 1. - Sos. Hukuk ve İkt. Mec. Sayı 3, s. 125.

(24) Program: Md. 3.

(25) Program: Md. 5

(26) Program: Md. 9

(27) Kuran: a. g. e. s. 165.

(28) Okandan Dr. R. G.: Umumi Amme hukukumuzun anahatları. İstanbul 1948. s. 244.

zıranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-u beşeriyeyi ihlâl eden ve bütün Osmanlıları . . . » şeklinde olduğu halde Osmanlı Terakki ve İttihadın 1. mad. si» vatan ve milletin selâmet ve saadetini isteyen Osmanlı vatanperverleri tarafından Terakki ve İttihat Cemiyeti namı ile daimî bir cemiyet-i siyasiye-i Osmaniye teşkil olunmuştur» şeklindedir. İttihat ve Terakki Cemiyetinin 6. mad. si» cemiyetin heyet-i idaresi 1 reis ve 4 azadan mürekkektir ve merkezi İstanbul'dur, idare âzâsı efrad-ı cemiyet arttıkça binde bir nisbetinde tezyit edilecektir. Terakki ve İttihat cemiyeti nizamnamesinde böyle bir kayıt yoktur. Yalnız bu 2 cemiyet esasta yani Meşrutiyetin ilânını istemekte müttehittirler» (29). Bundan sonra aynı gayeyi güden ve savunan bir takım cemiyetler daha tesis edilmiştir ki burada yalnız adları zikredilecektir: Bunlar Yeni Osmanlılar, İstirdat Cemiyeti, Cemiyet-i Ahdiye-i Osmaniye, İttihat ve İnkılâptır (30).

2. Dahildeki Durum:

Fakat Avrupa'da gittikçe gelişen, kendisine birçok taraftarlar katılan bu fikir cereyanlarının müstebit idare aleyhinde yapmış olduğu şiddetli tenkitler karşısında padişah gütmekte olduğu siyaset tarzında en ufak bir değişiklik bile yapmıyordu. Bu sırada « . . . cemiyetin 3 gazetesi 3 ayrı merkezde neşrediliyordu. Bunlarla birlikte ayrıca Mısır'da hazırlanan bazı vesaik gizli olarak memlekete sokuluyordu. Bu hale karşı padişah ze'metini şiddetlendiriyordu» (31).

«Cemiyet mensubiniyle bir takım genç mekteplilerin nefiy ve hapsinden tevatthuş eden İstanbul merkez heyeti birer taraftı çekilmişlerse de muahharan bazı taraftan aldıkları kuvvete istinaden orada burada gizli içtimalarla maksatlarının temininden ve cemiyetlerinin devam ve ipkasından geri durmuyorlardı» (32). Memleketin şurasına burasına nefiy suretiyle gönderilen cemiyet efradı ise «orada fikrin neşvünemasını temin ve cemiyet veya fikrin taraftarlarını çoğaltmışlardı» (32). Fakat gelişme imkânlarının Anadolu'dan ziyade Rumelide olduğu düşünülerek «zaten Selânikte başgösteren ve gittikçe tevessü eden bir cemiyet-i kafiye ile iştirak etmek İttihat ve Terakki cemiyetinin amaline daha zi-

(29) Kuran, A. B.: İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler İstanbul 194545. s. 230.

(30) Eroğlu, Lütfi: a. g. e. s. 1489.

(31) Mehmet Sabahattin: Bildiklerim. İttihat ve Terakki Cemiyetinin maksad-ı teessüs ve suret-i teşekkülü ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin sebeb-i felâket ve inkısamı. Mısır 1918.

(32) Mehmet Sabahattin: a. g. e. s. 8.

yade muvafık» (33) görüldüğünden cemiyet erkânından bir zat oraya gönderildi. Burada tesis edilen cemiyet gittikçe gelişti. O sırada, 3. ordu da Selâniği merkez ittihaz ettiği için subaylar arasında geniş bir taraftar zümresi bularak Manastır ve havalisinde, şubeler açıldı. Hareket gittikçe genişliyordu. Diğer taraftan bu esnada merkezi Paris'te olan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetiyle merkezi Selânikte bulunan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti birleştiler. Buna ait mukavelede (34) şöyle deniliyor: «Merkezi Paris olan «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti» ile merkezi Selânikte olan «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» 19 Şaban 1325 ve 14 Eylül 322 ve 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti» namı altında «ittihat etmiştir» (35).

Cemiyetin esas maksadı şöyle tesbit edilmişti «Maksat-ı esasisi 1292 tarihinde neşrolunan Mithat Paşa kanun-u esasisininin tatbik ve devam-ı meriyetini teminden ibaret olan cemiyetin bu maksada vusul için istidat ve icabat-i mahalliyeyi nazarı dikkate alarak teşkiât ve vezaif-i efradı tayin eder. Dahili ve harici ayrı ayrı iki nizamname de bulunacaktır» (36).

Yeni teşekkülün neşriyat organını tayin eden maddede ise şöyle denilmekte idi: «Cemiyetin vasıta-i naşir-i efkârı şimdilik Türkçe - Şura-i ümmet, Fransızca «Meşveret» gazetesidir.»

Hükûmete ve Abdülhamidin idaresine muhalif olan herkes cemiyete giriyordu; cemiyete bu arada onun durumundan faydalanmak isteyenler de giriyordu ve maalesef bunlar çokluktu.

«İttihat ve Terakki cemiyeti iptida-i teşekkülünden nail-i maksad olduğu yevm-i mesuda kadar yalnız bir fikre hizmet» etmişti. «o da idare-i sabıkanın tebdili ile cism-i devletin tecdit ve tealisi fikri» nden ibaretti (37). İşte bütün bu hareketlerin hedefi bu fikrin gerçekleştirilmesi idi; bunun için «Reval mülâkatını fırsat bilen bunlar askerleri tahrik ve kıskırtarak onları kullanarak padişaha karşı isyan ve kıyam ettiler» (36). «Memleketimizin güya taksim edilmekte olduğundan bahisle bun-

(33) Mehmet Sabahattin: a. g. e. s. 8.

(24) Kuran; a. g. e. s. 238.

(35) Mukavele.

(37) Mehmet Rauf: İttihat ve terakki cemiyeti neydi. Dersaadet 1327. Birkaç söz. Sayfa 4.

(38) Mehmet Sabahattin: a. g. e. s. 9.

dan siyaneten hemen kanun-u esasinin ilân ve usul-u meşrutiyetin vazı ve vatanın inkisamdan tahlisi yolunda» Selânik, Manastır ve Rumelinin diğer merkezlerinde alenen başlayan tezahürat ve çekilen telgrafnameler «Atabeyn-i hümayunu habîâliyi tazyik ve tehdit ile memuran-ı hükümet ve İstanbul halkını hayrete düşürüyordu (39).

Nihayet ordunun da müzaheretıyla vukua gelen bu kalkınma padişah üzerinde müsbet bir tesir yapmış ve ikinci meşrutiyet 10 Temmuz 1324 de ilân edilmiştir. İşte bu tarihtir ki amme hukukumuzda yeni bir devrin mebdai olarak ortaya çıkmıştır.

İnkılâbın tahakkukunu sağlayan sebepler neydi?

a. «İttihat ve Terakki cemiyetinden malik oldukları vesaitin mü-kemmeliyetine nazaran pek çok kuvvetli olmak icabeden diğer cemiyetler meselâ Bulgar komitesine nifak düşerek içlerinden birkaç parti hasıl olduğu halde İttihat ve Terakki Cemiyeti.... istihsal-i maksad edinceye kadar bu kabil «tefrikalardan kurtulması ancak hedef-i maksuttan bir dakika bile inhiraf etmemiş olması sayesinde hasıl ve netice-i mesudedir» (40).

b. İnkılâbın «kıymet ve ehemmiyet-i azimesini arttıran mevaddan biri de devletimizin bir çok anasırdan müteşekkil olması ve istibdadın netayic-i edrisinden olan zulüm ve itisafın artmasından ve bazı makasit-i hafiyeye mühterinin araya girmesinden dolayı kalelinkılâp anasırın cism-i devletten ayrılarak için ayrıca teşebbüsât-ı mühimmeye tevessül etmiş olmalarıdır (41). Onların da bu yolda çalışmaları inkılâp hareketlerini kolaylaştırmıştır.

İşte Türkiye'nin ilk büyük parti hareketi bu suretle doğmuş ve hürriyetin ilânına kadar böyle bir fikri tekâmül ve safahat geçirmiştir

II. 1908 ve önce 21 Kasım 1911 e kadar takibeden devre:

Yukarıda da işaret edildiği gibi, meşrutiyetin ilânında halk 30 senelik bir istibdattan sonra hürriyet ve kanunî esasî kelimelerinin manasını anlayamayacak kadar bir ürkeklik içinde bulunuyordu. İdareyi eline alan İttihat ve Terakkide ise, iktidara gelmekten doğan bir sar-

(39) Mehmet Sabahattin: a. g. e. S. 10.

(40) Mehmet Rauf a. g. e. S. 5.

(41) Mehmet Rauf a. g. e. S. 6.

hoşluk mevcuddu (1). Meşrutiyetin ittihat, nizam ve sükûnetle birlikte geleceğini zannedenler ve ümide düşenler ittihatçıların bozuk düzen hareketleri karşısında irkiliyorlardı. «Eski müstebitlerden, mütegalibeden, mazenne-i su erbabtan bir sürü adamlar bu yeni mezhebe girmek ve o sayede kendi mevkilerini ve menfaatlerini korumak için birbirleri» (2) le rekabet etmekte idiler ve bu durum, her yerde müthiş bir hercümerç husulüne sebebiyet veriyordu. İşte bu dekor içinde meşrutiyetin ilânından sonra 24 Eylül 1903 de Ahrar fırkası kuruldu.

Bu fırkayı eski Adami Merkezîyet ve Teşebbüs-ü Şahsi Cemiyeti mensubları kurmuşlardır. «Programında Aray-ı umumiye esasını ileri süren (Md. 5) meclis-i umumi-i vilâyetlere geniş selâhiyet veren (Md 15), imtiyazat-ı mezhebiyeyi ikba eden (Md. 16) ve milli lisanlarla tedrisatı kabul eden (Md. 19) prensiplerden başka inhisarları reddeden (Md. 24) terki-i işgal ve buna mümasil halâtta menfi bir tavır taşıyan esaslar bulunmakta idi» (3). Bu esnada Derviş Vahdeti imzası ile daha ziyade irticai mahiyette yazılar yazılan Volkan adlı bir gazete fırkanın müdafiliğini yapıyordu. Meselâ bir münasebetle «Tanin... yine bugünkü başmakalesinde fırkalar meseleleri diye başlayarak meclis-i mebusan-da bir de sosyalist fırkası bulunduğunu..... bu namı ahz-ı mevki edecek fırkanın (Mukadderat-ı memleket) üzerinde bir tesir iera etmesi katiyyen melhuz bulunmadığını serdettikten ve maksadını saklamış olduğundan bahsolunuyor diyerek Fırka-i Ahrarın zaten pek iyi teşekkül etmediğini, İstanbul intihabatında muvaffak olamadığı cihetle meclis-i mebusan'da kendisini temsil ettiremediğini beyan etmek suretiyle her fırkaya her sahib-i dehaya.... herkese bir yüz karası nişanesi bırakmağa çalıştığı gibi bu sefer de açıktan açığa Ahrar fırkasına İslâmiyette katiyyen kabul edilmeyen sosyalist kelimesile hücum ediyor» (4). «Maksadımız insaniyete hizmetten ibaret olduğundan her kimin hukukuna tecavüz edildiğini görürsek men'e, tashihe, telife çalışacağız.

(1) Kuran, A. B.: İnkılâp tarihimiz ve İttihat ve Terakki İstanbul 1938 «... Avrupa devletlerine Manastır şubesinde verilen beyannameler Terakki ve İttihat adına imzalı olduğu halde meşrutiyetin ilânı sırasında Terakki ve İttihat (Osmanlı Hürriyet cemiyeti) isimleri müşterek bir kararla terkedilmiş ve vaktiyle gizli teşekküllerle menşec olan İttihat ve Terakki ismi yeniden canlandırılmıştır». s. 250.

(2) Şeyh Muhsin Fâni: 10 Temmuz 1324. İstanbul 1336. S. 22.

(3) Eroğlu, Lütfi: Bizde siyasi cemiyet ve partilerin tarihçiliği. Aylık Ansiklopedi seri I, Cilt 5, Sa. 52 S. 1490.

(4) Volkan gazetesi 2 Kanun evvel 1324: Hileler, hudalar yahut Fırka-i Ahrara hücum, Derviş Vahdeti.

Ümid ederiz ki Fırka-i Ahrar da bu sosyalist tabiri-i frengisini reddetmeler» (5). «Fıkra-i Ahrar bilatefrik-i cins-ü mezhep her ferdi dairesi-i ittihadına kabul ederek hafi bir maksad takip etmediğini alem-i Osmaniyete ilân ediyor buna da sözümüz yok» (6). Ancak yukarıda kabul ettiği esaslar zikr ve beyanedilen bir cemiyeti tamamı ile aykırı bir ruh ve maksadı bulunan bir gazetenin müdafaaya kalkışması ancak gariplik kelimesiyle ifade edilebilirdi ve bizce bu müdafa firka için bir kazançtan ziyade bir nakise olmak iktiza ederdi. Bu partinin faaliyeti İstanbul hudutlarından dışarı çıkamamıştır.

1908 ihtilâlini yapanlar şahıs istibdadı yerine zümre istibdadını ikame etmişlerdir. Fakat burada İttihat ve Terakkinin bütün kuvvetleri üstünde kendisini görmesi ve mevkiini tahkime çalışmasına karşılık bir takım parti ve cemiyetlerin kuruluşları vakiasını da kabul zarureti vardır. Bu realiteyi izah ise, ancak hürriyetin ilânı devresindeki ilk heyecanlara atıf suretiyle mümkündür. 33 senelik bir istibdadın neticesinde bu teşekküllerin doğması, arzu edilen demokratik rejim için tabii sayılmalı idi. Böyle olmakla beraber İttihatçıların sert ve kuvvetli idareleri karşısında bunların daima tekâmül ve genişlemelerine mani olunmuş, baskı altında tutulmuş kapatılma tehlikeleriyle karşı karşıya bırakılmışlardır. Bundan maada şunu da müşahede etmek kabildi ki «İttihadın meşruiyeti umumiyetle teslim edildiği halde» neticeleri büsbütün kabul görmüyor mensup olunan firkadan ayrılmanın bıraktığı tesir çok kötü oluyor çekilen «artık alçak ve namussuz bir şahıs olarak» telâkki ediliyordu (7). Halbuki bir partiden diğer bir partiye geçiş «esaslı bir sebebin bir tezaadı fikrinin vukuu» halinde tabii sayılmalıydı. «Bir ferdin bir partiye esareti gayri kabil» di (8). Bu da gösteriyor ki millet ve idareciler siyasî olgunluktan mahrum idler.

(5) Volkan. a. g. m.

(6) Volkan: 23 Kanunusani 1919.

(7) Bezmi Nusret: (Mülga Demokrat fırkası Murahhası ve kâtibi umumisi), Fırkalar ve Ben, Dersaadet 1328, s. 4.

(8) Bezmi Nusret: a. g. e. s. 4.

Başlangıçtaki bu halin devamı sırasında 16 Mart 1325 tarihinde Fırka-i İbad (Demokrat Parti) kuruldu.

Kurulan bu fırka Selâmet-i Umumiye cemiyetinin yerine geçmişti. Selâmet-i Umumiye kulübü gizli bir heyetti. Kurucuları arasında İbrahim Naci, Giritli Ali, Fuat Şükrü, Abdullah Abut, Dr. Rıza Abut, Yenişehir'i Salih, Pertev Tevfik, Mustafa ve Rıza Beyler bulunmakta ve ekserisi Hukuk tahsil yapmaktaydı. Bu cemiyet bir talih eseri olarak 1908 senesine kadar yaşamak imkânını bulabilmişti (9).

Meşrutiyetin ilânı günlerinde kulüpde heyecanlı bir kaynaşma vardı. Dr. İbrahim Temo ve Dr. Abdullah Cevdet gibi yeni rejimin teessüsü için mücadele açan şahıslar 1909 senesi Mart ayında (Fırka-i İbad) namı altında kulübün fırkaya tahvili ve icra-i faaliyet edebilmesi için hükûmetten izin istihsaline muvaffak olmuşlardı. Fakat 31 Mart vak'asının vukuu ile husule gelen karışıklıklar kuruluşun tamamlanmasına sekte geçmişti. Osmanlı Demokrat Fırkası ismini ancak cemiyetler kanununun neşrinden sonra alabilmiş ve bu suretle hukuken teşekkül edebilmiştir (10). Dr. Temoya göre Demokrat Fırka İttihat ve Terakkinin inhiyafiarını önlemek ve halkın iktidar partisine karşı beslemeye başladığı sevgisizlik dolayısıyla cepheyi temin ve tarsin maksadı ile kurulmuştur. (11).

Bu suretle kuruluşundan itibaren Fırka faaliyetini genişleterek İstanbul, Rumeli ve Anadolu'da müteaddit kulüpler teşkil etmiştir. Buna muvabil karşısında hiçbir kuvvetin bulunmasını arzu etmeyen İttihat ve Terakki hükümeti tarafından fırka mensubini ve gazeteleri dehşetli bir baskı altında tutulmuş ve dağıtılmıştır. Bu yüzden 1910 senesi başlangıcında fırka fiilen çalışma imkânından mahrum edilmiş bir halde bulunmaktaydı. Bir senelik bir sükût vakfesinden sonra Bezmi Nusrat Beyin yaptığı davet üzerine akdedilen bir kongre ile fırka tekrar ve son bir defa kımıldanmış 1327 senesinde muhtelif gurubların, fikir topluluklarının teşkil ettiği guruba, Hürriyet ve İtilâfa iltihak zorunda kalmıştı. Bu tarih fırkanın sonunu ifade etmekte idi (12). 5 Aralık

(9) Tunaya. Dr. T. Z.: Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad) Sos. Hukuk ve İktisat Mec. Sene 2 sayı 6, s. 120.

(10) Tunaya: a. g. m. s. 121.

(11) Tunaya: a. g. m. s. 122.

(12) Tunaya: a. g. m. s. 123.

1911 de Hürriyet ve İtilâfa iltihak kararı verilen bu toplantıda kâtibi umumî Bezmi Nusret bey mevzuu bahis karara iştirak etmemiştir (13).

1909 senesinde münteşir Osmanlı Demokrat fırkası siyasi programında (14) partinin gayesi belirtilmiştir: «Demokrat fırkası Osmanlı namı tahtında bulunan efrad-ı milletten ve bilhassa ahalinin ekseriyet-i azimesini teşkileden erbab-ı sanayi ile reñber, esnaf, amele vesairden müteekkül ve kaffe-i Osmanlıların hukukunu daire-i müsavât ve hürriyette müdafaa ve muhafaza edecektir» (Madde 1).

Birinci meşrutiyet sonunda Osmanlı devletini, içine düştüğü iena durumdan kurtarmak maksadı ile teklif edilen teorik mülahazalardan birisi Osmanlılık cereyanı idi. Bu cereyan ile tebaa arasında, İrk ve din bakımından olan farkların kaldırılması, herkesin aynı hak ve imtiyazlara sahip olmaları vazifesinde hür ve müttehit bir vatanın kurulması düşünülüyordu ve anayasa'nın birinci madde de «Devlet-i Osmaniye tahtiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi bir din ve mezhepte olursa olsun Osmanlı tabir olunur» demek suretiyle de bu teklîki tarzı fiili bakımından da bir kıymet ve ehemmiyet iktisap etmişti.

İşte programdaki «Osmanlı nam-ı tahtında bulunan efrad-ı millet...» ibaresi de bu görüşü aksettirmekte ve anayasa'nın mezkûr maddesiyle mütebakkat halinde bulunmaktadır. Haddi zatında böyle bir

(13) Bezmi Nusret: a. g. e. «... Ekser arkadaşlar Hürriyet ve İtilâfa iltihak ettikleri ba de cereâ bitaraf kalarak nihayet her iki tarafın da aleyhinde bulunmaklığım ihtimali ekâr-ı umuiniyede mübhem bir iz bırakmıştır. Binaenaleyh mübhemiyet hale ve tevhir etmek vazifemdir... ibtida itiraf edeyim ki Demokrat fırkasının fırka-i nevzat ile birleşmesine katıyyen taraftar değildim. Esasen olamazdım. İçtimai eseler üzerine kurmuş prensibleri beynelmilel haline gelmiş bir partinin amali gayri vazih, gayri muayyen bir cemiyete münkalip olmanasını caiz görmeyicabeder. ... Hattâ kulüplere yazdığım bir tamimde söylece idare-i kelâm edilmişti: (... Ezaî kardeşleriniz Hürriyet ve İtilaf ile ithadımızı arzu ediyorlarmış halbuki fırkamızın esasî diğer fırka-ı siyasiyenin esasatından tamamı ile ayırdır. İsmine ve programına demokrasiyi ilâve etmeyecek herhangi parti ile tevhid-i mesai heyet-i merkeziyece gayri mümkündür.) Fakat efradımıza meram anlatmak kabil olamadı... en durendiş bildiğim meslektaşlardan gelen cevablar hep bu yolda idi. (... Hakikaten demokrasi mesleği heyet-i Osmaniye'yi yükseltecek bir balondur. Ne çareki halkımız henüz ihtiyacatını takdir edecek bir seviyede değildir. muvaffakiyetimiz imkânsızdır. Hürriyet ve İtilâfa birleşildiği takdirde vatanın beklediği hizmeti ifa edebileceğiz...) Rütikanın kısm-ı azamı manen iki fırkadan olmuştu. Şu halde cereyana bir ahenk vermek lâzımdı, aksi takdirde bizzat iltihak edecekler, zavallı fırka-ı ibad kendiliğinden sönuverecekti... son vazifemi ifa ederek namuskârane bir surette isten sıyrıldım.» s. 7.

(14) Program Tunaya: a. g. m. s. 121 de mevcuttur. 10 maddeden ibarettir.

hükümün bilhassa adı üstünde (demokrat) olan bir parti için programa it-hali gayet tabii bir keyfiyetti. Bu suretle ideolojilerini de hiç olmazsa bi-raz tahkim etmiş oluyorlardı.

Mevzuubahis birinci madde hukuku «..... daire-i müsavat ve hürriyetle müdafaa ve muhafaza» edilecek kimseler arasında kendilerine hususî bir mevki ayırdığı «... erbab-ı sanayi ile reñber, esnaf, amele vesaire» den bahsetmektedir. Bu ibare herhalde sarîh görülmüş olmayacakki bunun tamamlanması ihtiyacı hissedilmiş dahili nizamnamenin 6 ıncı maddesi sevk edilmiştir (15).

«Bilhassa ahalisinin ekseriyet-i azimesini teşkil eden» bu kimseleri şu meslek müntesibleri teşkil etmekte idi: Reñber, köylü, kayıkçı, mavnacı, dülger, duvarcı, arabacı, fabrika ve şimendüfer amele, bakkal, at-tar gibi bilûmum esnaf ve sanatkârân ile deniz amele, telgraf ve posta müvezzi ve memurları. Bunu toptan kolları ve ayakları ile çalışanlar di-ye ifade etmek te mümkündür (say-u amel erbabı).

Dahili nizamnamenin (6) ve programın birinci maddesinde sayı-lanlar fırkanın tabii azası meyanında bulunuyorlardı. Ekseriyeti teşkil eden bu kitle umumiyetle cahil ve bakımsızdı. Fakat meşrutiyetin bekası bilgili ve sıhhatli kimselerle kaim olduğundan evvele mirde «cehalet ve safalet» in imhası ve yeni bir içtimai hayatın temellernin atılması gerek-mekteydi. Şu hale nazaran program sosyal bir veçhe kazanmış oluyordu. Siyasi hakların temini arzusunun tahakkukuna çalışılması izahtan vares-tedir. Çünkü bunun halka verilmesi bir demokratik nizam için tabii bir esas sayılması iktiza eder (16).

İşte bu kitleyi kalkındıracak sosyal işlâhat esâslarını havi madde-lere programda yer verilmiştir. Bu suretle fırka daha o zaman progra-mında iş hukuku prensipleri vazetmiş oluyordu. Bu meyanda programın 2, 4 ve 5 inci maddeleri zikredilebilir:

2. Madde: «Meşrutiyetin beka ve vatanın tealisi mahza ahalinin mazhar-ı adalet olmasına ve adaletin teessüsü, cehalet ve sefaletin ber-

(15) Tunaya: a. g. m. s. 125.

(16) Tunaya: a. g. m. s. 120.

taraf edilmesine vebaste olduğundan gece dersleri, umumî kütüphaneler, iane sandıkları, hastahane ve eytamhaneler küşad ve memalik-i osmaniye'nin aşiretlerle meskûn olan mahalleri de dahil olduğu halde her tarafa seyyar muallim ve nasihler tayini ile tenvir-i efkâr tamim-i marife hasr-ı mesai edilecektir». 4. üncü madde: «Fabrika, taş ocağı ve kumpanyaları ile sair erbab-ı mesainin işlediği yerlerde efrad-ı sermayedar tarafından duçar-ı zulüm ve teaddi edilmemesi için fırka kumpanya ve sermayedar ile işçiler ve esnaf ve amele heyetleri arasında teşebbüsatta bulunacaktır». Say-ü amel erbabından alınan vergilerin tenkisinden bahseden 5 inci madde ise: «Vatanın ihtiyacat-ı mubrimisini istihzar eden çiftçi, amele, esnaf vesair erbab-ı sanayi ve köylülerden alınan vergilerin tenkisi ve bilâkis sefahet ve mükeyyifat ile istifade edilmeyen müdahhar servetlerden alınan vergilerin tézyidine beze-i mesai edilecektir» deniliyordu.

Fırka programının 7 inci maddesinde ana hak ve hürriyetler hakkında hüküm konmuştur: «Fırka hakimiyet-i amme ve hürriyet-i tamme ile hak ve vazifede müsavat-ı mutlaka hususunda hiçbir kayd-ı ihtirazi kabul eylemeyererek serbesti-i efkâr, serbesti-i içtima, serbesti-i matbuata saridir.»

Seçim ve seçim hakkından programın 11 inci maddesi bahsetmektedir. Eu hüküm o zamana kadar osmanlı firkaları için derpiş edilen seçim esaslarına nisbetle yeni bir ruh taşımaktadır. Servet esasını terk, gizli oy ve tek dereceli bir sistem bu maddenin esasını teşkil etmekte idi: «Hakk-ı intihaba malikiyet devlete vergi verenlere münhasır bırakılmayarak bilaistisna umum Osmanlıların hukuk-u siyasiye ve intihabiyye istirak etmeleri hukuk-u mesrua-i müktesebemiz cümlesinden olup milleti hakk-ı intihaptan ve ammeyi reyini istimalden mahrum bırakan usul-u sakimenin tekiyle intihabatın her yerde kabulü ammeye mazhar olan rey-i lam suretine kalbi yani intihabatın umumî, müsavi, hafi ve bilâvasıta icrasına gayret edilecektir».

Bundan başka programın 9 uncu maddesi maarif, 10 uncu maddesi Ziraat, ormanlar, madenler 12 inci maddesi Banka'lar hakkında hüküm

koymuşlardır. (17). Fırka gazeteleri iktidarın Tanin, Tercüman-ı Hakikat, Silah, bomba adlı gazetelerinin yaptıkları şiddetli hücumlar karşısında demokrasiyi ve demokrasi ruhunu müdafaadan bir an geri durmamışlardır. (Bk. Tunaya) :

«Bina-yı meşrutiyeti daima rasin ve metin bir halde tutmak hürriyeti azadi-i kelâmı serbesti-i matbuatı bihakkın tesis edebilmek fırkaların vücudu ile kaim iken ve Avrupa'nın gözümüzün önünde bütün terakkiyatı ile bütün yüksekliği ile yalnız fırkalar ve mücadelat-ı içtihadîye sayesinde bu mertebe-i büend-ü balâya vasıl olmuş iken mukadderat-ı milleti yalnız bir fırkanın eline teslim etmek, yalnız bir fırka ile asiyab-ı devleti döndürmek hiç muvafık olamazdı.» (18). Zira demokrasi diktatörlüğün mukabili olarak alındığına ve bir partiler rejimi olduğuna nazaran böyle bir telâkki tarzını müdafaa doğru idi. Umumi kâtip Fuat Şükrü bey de Hür Memleket gazetesinde demokrasiyi müdafaa için şu satırları yazmıştı: «Büyüklerimiz Mithat Paşalar, Kemaller bize bu yolu gösterdiler. Dediler ki: karşıda gördüğünüz adadaki meyvalı ağaçlar ve muntazam bahçeli saraylar fabrika ve şirketler hazineler dolusu altınlar sizin olacaktır. Oraya gitmek için bir gemi yapınız ve ana bilâtefrik-i cins-i mezhep bütün Osmanlılar râkip olup o adaya gidiniz. Bu gemiye (Meşrutiyet) denir. 40 senedenberi Osmanlı milleti bu gemiyi yapmakla meşguldü. Nihayet 10 Temmuzda denize indi. Herkes

(17) 9 uncu madde: «Fırka umum anasır-ı osmaniye'nin tenvir-i efkârı maksadı ile kâffe-i müessesat-ı tahsilîyede içtimai bir terbiye ile uhuvvet-i umumîye-i Osmanîyeyi meydana getirecek ve mekatib-i mevcude-i iptidaiyede lisan-ı mahalli serbest olmağa beraber talim ve tedrisi işgâl edecek her türlü telkinat-ı ecnebiye ve evamir-i gayri meşruaya mani olacak vesaitte tevessül ve adat-ı mahalliye ve iklimin icabatına göre zirai, ticari, sinai, mektep ve nümünehaneler kabilinden müesseseler vücade getirilerek bilfiil usul-ü ziraat, ticaret ve sanayi talim edilip ümran-ı memlekette, seviye-i irfanı milletin irtikâsına hizmet edecektir.»

10 uncu madde: «Vatanımızda mevcut ve kâbil-i ziraat arazi-i haliye ve emiriye'nin arazi kanunu mucibince mahalli ve civar ahâlisinin araziye derece-i ihtiyacı nânarı dikkate alınarak ona göre muhtacın-i züraa taksim ve tevzii ve ormanlar ile maden ocaklarının vesair menabi-i servetin hükümetçe işletilip fukara-i ahaliye iş tedarik ve bu suretle ammenin terfihini ve uraan-ı memleketin hayyız-ı file getirilmesi fırkanın abd-ı emelidir.»

12 inci madde: «memleketimizde sanayi ve ticaretin temin ve tevsii için erbabi sanayi ve ticarete ehven şerait tahtında para ikraz edebilmek emeliyle Ziraat Bankası misullu sanayi, ticaret ve arazi bankaları tesis ve zürra ve eshab-ı emlâhin temin-i hukuku maksadı ile arazi kanunu hakimiyet-i millîye esasına nazaran tashih olunacaktır.»

(10) Tunaya: a. g. m. s. 129.

yani 39 milyon Osmanlı gemiye bindi. Gemi kasırgaya tutuldu, içerde ittilhad-ı anasır kavgası var..... bu gemiyi kurtarmak lazım.» (19).

Devletin muztarip olduğu hastalığın bu suretle teşhisi konmuştu. Kurtarma çareleri aranmalı idi. Bunun fırka için tesviye tarzı tabii olarak demokrasiden başka bir şekil olması kabil değildi. O haide Demokrasi neydi: «... Demokrasi demek hukuk-u avamın muhafazası demektir. Demokrasinin maksad-ı hakisini bilen her ferd onu terviç etmese bile bu maksadın musavver-i haricisi» olmak üzere göstermekten tehaşi eder.. Demokrasi halkın her tabakasına nüfuz ederek ona yeni ve refahlı bir hayat telkîn eder. İntibah ve ciddiyet tavsiye eder, demokrasi halkın hayatıdır. Halkın hukukunu payımal edenlere karşı hakiki bir mania-dır». (20).

Yukarıda ifade edildiği veçhile, muhalefete iktidar bir de ihtilâlciler damgasını vurmuştu. Buna karşı «..... biz de bu vatanın evlâdıyız, biz de bu vatanın saadetinde, felâketinde müsterekiz ve bahusus ekserimiz çiftçi çocuğudur. Fakat biz çift sürerek bahçede terleye terleye kazandığımız paralarımızı bir ağanın, bir mütegalibenin elimizden kapmasına bizi tazyik etmesine razı olamayız. Memlekette ihtilâl hazırlyormuşuz! İşte biz açık alımla hükümete bağlanıyoruz. Eğer biz muarızlarımızın söyledikleri gibi memlekette ihtilâl hazırlyorsak ve bunu da isbat edebilirsiniz biz boyunlarımızı ipe teslim etmeğe hazırız, işte o kadar.» (21) tarzında demokrat bir muharrir kanaatını açığa vuruyordu.

Acaba Demokrat fırka mütecanis bir kütleye malik mi idi? bu mesele diğer partilerde de daima araştırılmıştır. Bununla beraber maalesef bu fırka için de verilecek hüküm diğerlerinden pek farklı değildir. Bezmi Nusret bey: «Daima İttihat ve Terakkiye tasfiyeyi tavsiye eden fırka-i nevzat (Hürriyet ve İtilaf) dairesine dahil olanların ahlâk ve temayülat-ı vicdaniyesine hiç bakmamıştır..... Merhum demokrat fırkası da bu hususta pek ihmalkârdı. Bir zamanlar heyet-i merkeziyesini tasfiyeye mecbur bırakmak için Tercüman-ı Hakikatle uzun ve tehlikeli bir mübahaseye girişmiş, içimizde mevcut olan muzırları ona göstermek istemiştım. Lâkin maksadım hasıl olmadı. Bilâhare..... Ben aptal değilim. Her şeyi, her demokrati bilirdim ancak sükûnla fırkanın idamesine uğraşırdım. Bizdeki ahâk bozukluğunu sen benden iyi bilir öte-

(19) Tunaya: a. g. m. s. 129 - 130.

(20) Tunaya: a. g. m. S. 130.

(21) Tunaya: a. g. m. s. 130.

denberi şikâyet edersin. Bari açılan kulüplerin kapanmamasına say et....» diyen büyük insaniyetkâr Dr. Temo bile o vakit idare-i maslahat taraf-tarı idi» (22) demek suretiyle hükmü teyit eylemektedir. Yani fırka bir tecanüse sahib değildir. Mevzuubahis parti hiçbir zaman seçim-lerde müessir olamadı ve lâyikiyle meclis-i mebusanda temsil edilemedi; iktidarı düşünmediği ve mebusluk sandalyası almadığı için samimi bir muhalefet yapabilmıştır demek bize doğru ve uygun görünmekte-dir. Fakat biraz evvel belirttiğimiz üzere fırka çok kısa bir zaman için yaşadı ve nihayet kendisini fesih zorunda kalarak Hürriyet ve İttilafa iltihak etti.

Aynı zamanda bu devrede ömrü pek kısa olmakla beraber kurulan fırkalardan birisi de Fedakâran-ı Millet Fırka-i siyasiyesidir. Bu fırka di-ğerleri kadar ehemmiyetli değildir. Birinci maddesile Demokratik esas-ler kabul ediyor, 3 üncü maddesiyle de şirketler küşad ve teskilini «icra-at-ı hayriyeyi» kendisine maksat ediniyordu (23).

Bunun gibi bu arada teşekkül eden ve ömürleri pek kısa süren ce-miyet ve partilerden Fırka-i Müzahire ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti de sayılabilir. Fırka-ı Müzahire mevcut muhalif partilerden hangisini kendi siyasetine muvafık görürse onun tarafını tutmakta beis görmü-yordu. İttihad-ı Muhammedi cemiyetinin maksadı ise şöyle tesbit edil-miştir: «Memalik-i hilâfette vesair bilâdda mütemekkin anasır-ı muhte-life-i İslâmiyenin tehzib-i ahlâkına ve içtimaî terakkiyatına bais-i ye-gâne olan Kur'an-ı Kerimin, şeriat-ı mutahhara evamirinin temin-i de-vamına say-ü gayret eylemek ve kâffe-i müsliminin faaliyet-i siyasiye ve içtimaiyelerini tezyid ve tevhid etmek ve şer'i şerif ve kanun-u esa-siyi münif ile müeyyed olup darülhilafede teessüs eden (sul-ü meşve-reti harzıcan bilerek muhafaza eylemek, memalik-i Osmaniyede kava-nin-i hukukiyesi cümle-i ahkâm-ı adliyeyi müstemil bulunduğu gibi kü-tub-u fıkıhtan başka bir de ceza kanunu ve kavanin-i saire-i mukteziye meydana getirerek ilerde meclis-i meb'usana arz etmek ve tasdike ikti-ran etmesine çalışmak ve bütün harekât ve sekenatımızı şer'i şerifle tayin etmek ve bu suretle istikbalde memalik-i Osmaniyede mehakim-i niza-miyelerde kavanin-i şer'iyenin düsturülamel olmasına gayret etmek ve bütün livay-ı Muhammedi altında bulunan alem-i İslamiyeti taarruzdan siyanet etmek» (23). Görülüyorki bu parti siyasî olmaktan ziyade dini vasfı galib olan bir partidir.

(22) Bezmi Nusret: a. g. e. s. 11.

(23) Eroğlu, Lütfi: a. g. e. S. 1490.

Mesrutiyetin ilânını müteakip 1908 Kasım ve Aralık aylarında evvelce hazırlanmış olan talimat-ı muvakkate ile Millet vekilleri seçimi yapıldı. Bu arada bir takım siyasî parti ve cemiyetler doğmuştu. Fakat ne olursa olsun neticede, halkın sempatisini kazanmış olmakla beraber. ordunun da manevi yardımı ile ve nüfuzu altında bulundurduğu hükümet ve idarî makamlardan da faydalanarak rakibi olan parti veya partilerin kazanmaması için her türlü şiddet ve tazyiki mübah gören İttihat ve Terakki Fırkası kendi mebuslarının çoğunluğuna müstenid bir meclis vücade getirmiş ve yeni meclis 4 Aralık 1324 Perşembe günü ictima etmiştir.

Husule gelen heyet muhtelif unsurlardan mümteziçti.

Buna rağmen fırkalar arası mücadeleler gittikçe şiddetleniyor. Her tarafta dizginsiz bir hürriyetin tezahürleri sık sık görülüyordu: «İttihat ve Terakki ile bir çok çeşitten olan muhalifler arasında amansız bir propaganda ve gazete savaşı vardır.» (24). Otorite kalmamış ve her yerde anarşi hakim olmuştur; bu ise memleketin zaten kötü olan durumunu bir kat daha teşdid ediyordu. Bu arada meşrutiyet aleyhindeki hareketler de dikkati çekici mahiyettedir. Nitekim Meşrutiyet rejimi aleyhinde çalışanlar şeriatı silâh gibi kullanmışlar, İstanbuldaki asker arasında gizliden gizliye «hükümetin ve subayların kâfir oldukları», şeriatı ilga edecekleri ve kendilerini de kâfir yapacakları» propagandasını yapmışlardı (25).

6 Nisan gecesi İttihad ve Terakkiye karşı en ziyade ateş püskürtenlerden Serbesti gazetesi sermuharriri Hasan Fehmi Köprü üzerinde öldürülünce bunun İttihat cemiyeti tarafından tertip edilmiş bir hareket olduğu şayiası yayılmıştı. Hava iyice elektriklenmişti. Nihayet tevali eden bir çok hareketlerin tesir ve inzimamı ile 13.4.1909 da gece yarısına doğru Sultan Ahmet meydanını dolduran birçok asi asker şeriat isteriz avazelerini etrafa yayıyordu. Bunlar İttihat ve Terakki nüfuzunu bir gün içinde alıverdikleri gibi kabinenin istifasını da intaç etmişlerdir.

«Abdülhamid hem ümid ve hem de korku içindedir» (26). O gün başkâtib Cevat bey tarafından Padişahın emrile çıkarılan bir tebliğde **«asker**

(24) Bayur, Hikmet: Türk İnkılâp Tarihi, Cilt. I. İstanbul 1940. s. 295.

(25) Bayur: a. g. e. S. 295.

(26) Bayur: a. g. e. s. 296.

ker yaptığından mesul olmayacaktır Devlet-i İslâmiye bundan böyle şeriatı birkat daha itina edecektir» (27) diyordu. Fakat Padişahın bu şeriatı koruyucu gayretine rağmen Mustafa Kemal'in teşviki ile Selânikten tahrik edilen 3 üncü ordu Hüseyin Hüsnü Paşanın idaresi altında İstanbul üzerine sevk ediliyordu. Hüseyin Hüsnü Paşa İstanbul ahalisine hitaben bir beyannamesinde: «Suçsuzlara bir şey yapılmayacaktır. Fakat müsevvik ve müfsitler behemehal ceza görecektir, namuslu ve sahici hocalara saygımız vardır. Fakat şeriatı kötülük için kullananlar cezalandırılacaktır. Mebusan ve vükelanın selâhiyetleri ve umumun sükûnu temin edilecektir. Yabancıların ve elçilerin rahatsız dahi olmamaları için elden gelen dahi yapılacaktır» (28) demektedir. Böylece mahiyeti bir mürteciler hareketi olan bir mesele de sona ermiştir. 14 Nisan 1325 te yapmış olduğu toplantıda Meclis-i Umum-i milli hazırlanan «fetvay-ı şerife gereğince» 2. Abdülhamid'in hallini karar altına almıştır. Bu karar üzerine Osmanlı saltanat makamına Beşinci Mehmet getirilmiş ve yeni padişah meşruti rejimin esaslarına riayet edeceğine söz vermiştir. Hareket ordusunun İstanbul'da vaziyete hakim olduğu ilk günlerde 17.4.909 tarihinde bazı fırka ve kulüplerin heyetleriyle Osmanlı gazeteleri mümessilleri tarafından meşrutiyetin tahkim ve idamesi kastı ile yapılan bir toplantıda bazı kararlar ittihaz edilmiştir. Bunlar hep irticam yok edilmesi ve meşrutiyete mugayır hareketlerin önlenmesi için samimiyetle tatbik edilen teşebbüs ve gayretlerdir. (29).

Bu arada «bilhassa Arap mebuslarının iştirak ettikleri» Mutedil Hürriyetperveran ve bazı eski ittihatçıların iştirak ettikleri Ahalî Fırkası ve «programını neşretmekle beraber aylarca faaliyete geçmesine müsaade edilmeyen» Osmanlı Sosyalist Fırkasının kuruluşları zikredilebilir. Ancak bunlar büyük bir varlık gösterememişlerdir (x).

«Meclis-i Mebusanda işlerin mesuliyetini yüklenmiş ve hükümeti idare vazifesini ele almış bir parti ve bir ekseriyet yoktur. Meclis karmakarışktır. Bir İttihat ve Terakki var. Fakat o henüz tebellür etme-

(27) Bayur: a. g. e. s. 296.

(28) Bayur: a. g. e. s. 300.

(29) Kuran: A. B. a. g. e. s. 254 - 255. «... Evvelâ idare-i meşrutanın bekasını müdafaa sa-i olmak; saniyen gazetelerin neşriyatını bir emele göre tevhid eylemek salisen meclis-i mebusanın hiçbir taraftan tehdidine meydan bırakmamak, rabian bu maksadı temin için yukarıda isimleri geçen heyet-i müttefika-ı Osmaniye arasından muhtelit bir encümen teşkil eylemek.»

(x) Eroğlu Lutfi: a. g. e. s. 1490 - 1491.

miştir. Hattâ hükümeti ele almak lüzumunu anlamamıştır. Meclis kaynaşma halindedir ve Türk vatani aleyhindeki, Türklük aleyhindeki unsurlara saba açıktır. Bunlar bizim içimizdedir. Kendi menfaatlerine çalışmaktadırlar. Fakat mesuliyet Türkün üzerine yüklenmektedir. Türklere eski kafalı adamlara eski ricale hâlâ memleket idaresi tevdi olunuyor. 19 Temmuz inkılâbı hareket ordusu inkılâbı yapıldığı halde yeni kabineye bunları yapan cemiyeti gayri meşru addeden bir Raif Paşa giriyor» (30). da. 31 Mart hâdisesi üzerine İstanbul'a gelen Hareket ordusu vakıa isyan bastırmış ve mürettiblerini tenkil eylemişti, ama buna rağmen memleketin sükun ve asayiş, istenilen hürriyeti iade edilememiştir. Cemiyetler kanununun meclisce kabulünden sonra bazı tahrikler sebebiyle müslim ve gayri müslimlerin arası açılmış ve idare mekânizması alt üst» (31) olmuştur. Bu karışıklık içerisinde muhalefet en ağır hücumlarla ezilmeğe çalışılmıştır. Halka karşı gösterilen tezyik adeta Abdülhamid istikdadını aratmış (32) Münevverler hapse atılmakla kalmamış aynı zamanda alenen ödürülmek teşebbüsünde de bulunmuştur. İttihat ve Terakki fırkasına mensup olmayanlar merkez heye-

(30) Mesrutiyet Devrine ait Cavit Beyin hatıraları: Tanin 3 Eylül 1943 Hüseyin Cahit beyin I No. lu notu.

(31) Kuran: a. g. e. s. 258.

(32) Şeyh Muhsin Fani: a. g. e. (...). Bir gün Abdülhamidin mekarriblerinden mühim bir zat ile aramızda şöyle bir muhavere geçti: O - üstadın (Abdülhamiden kinaye) türbesine bağ bağlayacağınız zaman geldi sanırım. Hem siz buna herkesten evvel yapaacaksınız... Ben - herşeyden evvel hakkında niçin bu kadar teveccühkâr olduğunuzu anlamak isterim. Bundan sonra da dediğiniz gibi üstadın türbesine bağ b. g. lamak lâzım gelip gelmeyeceğini düşünürüz... O - size teveccüh gösteriyorum. çünkü sizi daha insafli bir adam zannediyorum. Ben - Teşekkür ederim ama bu dediğinizi yapmak benim elimden gelmez hem de buna fikren, vicdanen kail değilim... O - niçin? ne fenalığını biliyorsunuz? Ben - rica ederim böyle söylemeyiniz hangi bir fenalığını sayabiliriz? O - sayınız en büyük fenalık zannettiğiniz şeyleri söyleyiniz, ben de anlamış olurum... Ben - zannedersen bu adamın şu memlekete yaptığı fenalıkları saymakla bitiremeyiz... O - pekâlâ öyle olsun fakat şu fenalıkların bir kaçını olsun söyleyiniz. Ben - üstadınız her şeye burnunu sokmamış ve mesul bir heyet-i vükcâ yapıp erbab-ı iktidarı iş başına getirmiş olsa idi... şu casusluk gibi rezileye meydan vermeseydi... herkesin hak ve kabilyetini inkâr etmese idi...: O - Rica ederim susunuz, Ben sizi daha akıllı bir adam bilirdim. Eğer bulduğunuz kabahatler bunlar ise size bihakkin acır ve gülerim!.. Bakınız insaf ile söyleyiniz sizin içinizde burnunu her şeye sokan adamlarınız yok mu? Mesrutiyetten sonra her şeye hâkim olanlar sizler idiniz. Niçin erbab-ı iktidar dediğiniz adamları o mevkie getirmediniz? Söyleyiniz buna kim mani oldu? Siz üstadın meydana çıkardığı adamlardan başkalarını arayıp buldunuz mu? Yine tutunuz Said paşalara, Kâmil paşalara, Hüseyin Hilmi paşalara ve Ferit paşalara başvurunuz, ve memleketin selâmetini bu adamlardan beklediniz.. Hahhaaaa gü-

tince zararlı unsurlar olarak telâkki edilmiş ve mutemet kimseler adedilmemişlerdir.

İttihat ve Terakki; bu suretle tek şahıs yani sultan yerine geçen rakipsiz ve meclisin oldukça büyük çoğunluğuna da dayanan bir meclis istibdadı vücade getirmişti. Fakat bu meclisi teşkil edenler, halk nazârında vicdanlarına sahip şahıslar olarak telâkki edilmiyor, sandalyalarını partiye borçlu oldukları için onun emri ve inkiyadı altında bulunan şahıslar olarak görünüyorlardı. Böylece millî hâkimiyet prensibi, esasında meclis de bir kaç kişinin hükmünde olduğu için, birkaç nüfuslu ittihat erkânının milletin mukadderatını ellerinde tuttıkları bir fiili duruma münkalip oluyordu (33). Herkesin kendi özel menfaatlerini genel menfaatten üstün tutması ve buna göre çalışması kötü bir tesir yaratıyor ve devletin bünyesini içinden sarsıyordu.

1910 senesi sonlarında parti içerisinde bir takım kaynaşmalar başladı ve bunun neticesi olarak Hizb-i cedit teşekkül etti. Bu teşekkül idare mevkiinde bulunanlara karşı cephe alıyordu ve taarruz hedefi idaresizlik ve Musa Kâzım efendi, Cavit Bey ve Talât beylerin farmason olmaları dolayısıyla memlekete dinsizliğin hâkim ocağı endişesi idi. Diğer bir sebep hükümetin mebuslara büyük ölçüde para kazandırması yüzünden hucu'e gelen tepki idi. Bunların dayandıkları nokta büyük ümitlerle kurulan meşruti rejimin birkaç kişi tarafından istismar edilmesi idi (34). İşte İttihat ve Terakki içinde büyük bir parçalanma hareketi başlamıştı. «1908 de meşrutiyet ilân olunurken Manastırda ilk topları attıran» (35). Harbiye Nezareti süvari dairesi ikinci reisi Sadık

lerim sizlere ömrüm oldukça gülerim... siz bilirmisiniz bu adamlar bu memlekette neler yapmışlar ve nasıl bir rol oynamışlardır? Rica ederim söyleyiniz siz bu vatan da erbab-ı iktidara nerede ve ne zamanda tesadüf ettiniz? Sonra casusluk diyorsunuz. Evet ben inkâr etmem ki Abdülhamid casusluğa, bu rezileye meydan verdi.. Acaba şimdi casusluk eden ve şunun bunun ahval ve niyetinden haber verip mazhar-ı iltifat olan adamlar yok mu?... Herkesin hak ve kabiliyeti bahsine gelince burada biraz daha gülmeğe mecburum....» s. 27.

(33) Dr. Rıza Nur bey buna şirketi inhisariye diyor.

(34) Şeyh Muhsin Fani; a. g. e. Meşrutiyetten sonra ordu için sarfedilen paranın hesabını Allahtan başka kimse bilmez. Mahmut Şevket Paşa pek güzel idare ettiği bir taktikle meclis-i mebusandan istediği kadar para koparabilmek yolunu bulmuştu. Ve kimse vatanın müdafasına ait sarfiyatın değil faidesizliğini, hattâ luzumundan belki biraz fazla olduğunu bile söylemeğe cesaret edemiyordu. Abdülhamiden kalan paralarla beraber istikrazlarla ele geçen milyonlar hep orduya verildi. En garibi şu ki nereye ne verildiğini değil anlamak sormak bile kabil olmadı....» s. 35.

(35) Bayur, Hikmet: Türk İnkılâp Tarihi Cilt. 3. Kıs. I. Ankara - 1949.

bey iktidar partisinin nüfuzlu erkânı arasında sayılırken şimdi arkadaşları ile arası açılmış ve Hizb-i cedidin teşekkülünde en fazla o çalışmıştır. Bu gurup Fırka içerisinde kendisine gittikçe artan taraftarlar buluyordu. Karşı cephede bulunan İttihatçılar Hizb-i cedidin faaliyetini dizginlemek, hasıl olan gerginliği ortadan kaldırmak ve fırkanın çözümesini önlemek için bazı kararlar aldılar. İttihaz edilen bu kararlar arasında mebusların şahsi menfaat arkasından koşmamaları, mebusların me-mur olamamaları ve bir mebusun nazır olabilmesi için Fırkada gizli oyla üçte iki çoğunluk sağlaması vardı (36).

Netice itibariyle milletin İttihat ve Terakkiye artık itimadı kalmamıştı. İşte bu ahval ve şerait içinde Meclis-i Mebusanda zaten dağılık ve münferid çalışan parti ve mebuslar tek parti olan İttihat ve Terakki ile daha iyi mücadele edebilmek için birleşmişler ve bu birleşmeden Hürriyet ve İtilaf Fırkası doğmuştur.

III. 21 Kasım 1911 - 30 Ekim 1918 'e kadar:

İttihat ve Terakki Fırkası karşısında teşekkül eden partilerin çalışmalarını kifayetsiz olduğu için bunların birleşerek mücadele etmeleri daha doğru idi; zira «bunların hiç biri muhalefetten maksud olan vazifeyi ifa etmiyordu» (1). Dr. Rıza Nur bey bu sebeple yeni tesis edilen Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kuruluşuna ait çalışmalarını şöyle sıralıyordu: «... iptidadan beri bu fırkaları bir bayrak altına toplamak büyük yekpare bir kütle ile müessir bir darbe indirmek fikrini güdüyor telkinatı yapıyor, teşebbüsatta bulunuyordum. Nihayet bütün fırkalar bu noktada içtima etmişlerdi». O sırada Miralay Sadık Beyin İttihat ve Terakki içinde Hizbicedit için yaptığı çalışmaları ve Ordu muhitinde kazandığı taraftarları göz önünde tutularak «... beraber çalıştığımız Kemal Mithat bey Sadık beyle görüşmüş ve nezdime gelip yeni yapılacak İttihat-ı Muhalifin Fırkasına Sadık beyin teşriki teklif etmişti» (2). «İttihatçılar daima asker kuvvetine istinad etmekte olduğundan memleketin onlarla uğraşabilmesi için onun da orduda taraftarı olması lâzım ve zaruri idi.» İşte bunun için Sadık beyin Fırkaya iştirakine karar verildi. O da fırkaya girmeyi kabul etmişti. Bundan sonra fırkanın program ve nizamname-i dahilisini yazmak vazifesi Ma-

(36) Bayur: a. g. e. s. 57.

(1) Nur, Dr. R: Hürriyet ve İtilaf nasıl doğdu, nasıl öldü? İstanbul 1835. s. 8.

(2) Nur, Dr. R: a. g. e. s. 8.

hir, Said beye verilmiş, fakat hazırlanan program ve nizamname beğenilmediğinden yenisinin hazırlanması dahiliye vekâletinde Rüştü beye havale olunmuştur (3).. O bir program kaleme aldı. Güzel'di... dört beş defa müzakereden sonra artık program ve nizamname-i dahili hazırlanmıştı.» Bu arada müstakil mebuslar ile ekseriyetini arapların teşkilettiği «Mutedil Hürriyetperveran ve hocaarın vücude getirdiği Ahali Fırkası metusları, Fırka-i ibad ve Rum vesair gruplarının cem'an yüz kişiye balığ olan bir kuvvet halinde fırkaya iltihakları görülmektedir. Dr. Rıza Nur bey diyor ki «bu harekâtı tamamı ile gizli bir surette yaptık. Çünkü İttihatçılar böyle bir teşkilâttan haberdar olurlarsa (Cemiyeti hafiye) teşkil etmek töhmetiyle bizi perişan ederlerdi» (4).

Nihayet fırka 1911 senesi Kasım ayında resmen ve hukukan teşekkül edebildi. Fırkanın müessisleri Rıza Nur, Mahir Said, Kemal Mithat ve Siret beylerdi (5).

Hürriyet ve itilâf fırkasının kuruluşu bilhassa münevver kütle arasında iyi karşılanıyor ve hemen toplamış olduğu 70 mebusla hükümeti ve dolayısıyla iktidar partisini kontrol edebilmek imkânını kazandı. Zannolunarak kendisi hakkında ilk nazarda büyük ümitler besleniyordu. Yeni teşekkülü İttihat ve Terakki katiyyen çekemiyordu (6).

Programında «Esasat-ı meşrutiyeti takviye, beynelanasır hakiki bir aheng-i itilaf tesisi, bazı vilâyetler için ahval-ı mahalliyeye göre idareler tesisi, tevsi-i mesuliyet ve tefrik-i vezaif, müdafaa-ı memleket ve menafı-i esasiyeye taallük eden işler müstesna diğer işlerin maarif, ziraat, nafia.... mahalli memurlarca temsilyeti, nahiyelerin tensiki, nahiyeye müdür ve meclis azalarının müntehap olması» (7), «Vahdet-i Osmaniyeyi haleldar etmemek şartıyla Hürriyet-i vicdaniye ve kavmiyenin kabulü (Md. 18), teşebbüsat-ı şahsiyeye arız olan mevani külliyyen izale

(3) Ahmet Bedevi Kuran: Fırka nizamnamesinin Mustafa Arif bey tarafından hazırlandığını söylüyor.

(4) Nur, Dr. R.: a. g. e. s. 9.

(5) Nur, Dr. R.: a. g. e. «.... Programı benimle beraber iki kişi imzaladık. Sadık bey program ve nizamname-i dahiliyi ne okudu ve ne de müzakeresinde bulundu, sadece o da bir imza attı. Mahir Said, Kemal Mithat, Siret beyler ve ben program ve nizamnamenin birer suretini İstanbul Valisine götürdük, Ruhsat talebettik. İttihatçı olan Emin bey ismindeki bu zat talebimizi işitir işmez mumya gibi sararıp telâş etmeğe ve ruhsat vermemek için tevaile başladı. Bu husustaki mecburiyetini.... söyledik... artık ruhsat almış bulunuyorduk». s. 10.

(6) Kuran A. B.: İnkılâp tarihimiz ve İttihat ve Terakki. İstanbul 1948. s. 266.

(7) Bayur, Hikmet: Türk İnkılâp tarihi. C. 2 K. 1. Ankara 1943.

(Md. 66), cenabi sermayedarının memlekete duhulünün teslii edilme-
si (Md. 56) (8) yer alıyordu. Yeni fırka muayyen bir fikre bağlı ol-
mayan sadece İttihat ve Terakkiye muhalif olanları içine aldığından
muhtelif fikir sahiblerinin teşkil ettiği kümelerden müteşekkidi. Yani
fırka içinde saf ve özel maksadı haiz olanlar bulunduğu gibi müteassıp
ve mürteci hocalar, hükümete karşı gelmiş subaylar ve koca devlet-
lere karşı olarak Osmanlıdan ayrılmak ve onunla olan bağlarını gevşet-
mek isteyen kimseler de yer almış bulunuyorlardı (9). Unanî bir ta-
birle her kufîden bir ses çıkıyordu. İttihat ve Terakki gibi yapılaş-
mış olan tenkidlerden en mühimmi, onun gayri mütecanis duruşunda bu-
lunması idi. Fakat husule gelen muhalefet de itiraf edilmeyen iktidarın
illetleriyle malûdu. O da mütecanis değildi.

Her muhalefetin hakikî bir maksadı vardır ki bu da bir gün ikti-
darı ele geçirmek umididir. Maderakî Hürriyet ve İttifat da sâlonat ve
Terakkiyi yıkmak ve iktidarı ele geçirmek istiyordu; mevkî iktidara

(8) Eroğlu, Müfrit: Bizde siyasi cemiyet ve partilerin tarihîği. Ayık Ansiklopedi
Birinci Seri 5. inç. cilt. sayı 52, s. 1491.

Bezmi Nispet Bey Fırkalar ve Ben adlı Risalesinde programı tasvir etmektedir.
•... Hulûsa Hürriyet ve İttifatın programını bir daha okudum. Program hakikatde
zaman zaman değişen hava-yı vataniyenin cevabıdır. İki türlü tertip ola-bilir. Ya-
bütün maksad-ı esasî beş on maddede toplanır yahut mutad mevaddan dem vurularak
müfredata girer. Bizim Fırka-i İbadın nizamname-i siyasiyesi birinciye surette tam
onbeş maddeden ibaret i. Romanya Demokrat Partisinininki de böyledir. Her
başka bir program olabilecek kuvveti hamildir. Maatteessüf Hürriyet ve İttifatın pro-
gramı ikinci tarzda mürettebîr. Yani bize çok yaldızlı şeyler vâdediyor. Kanun-
i esaside tadilât, akvam ve anasır-ı muhtelifeye ita-yı serbesti, umur-u masriette teşkilât-
cedide, siyaset-i hariciyeyi, idare-i vilâyatı yeni bir şekle koymak, evkafa maliyeye..
dair bibeyan isâhâat... ile bunların içinde vatanın ihtiyac-ı hakikisi anlaşılarak vaze-
dilmiş maddeleri pek az buldum. Diğerlerinin ekserisi fuzuli, müntehi velhasıl bazı-
ları da büsbütün tezadamızdır. Meselâ mebusanın ekseriyet kararı clauksuzun sual
ve istizah için gayri mahdud bir hakka malikiyetini, bir mebusun devan-i resmîyeden
arzu eylediği evrakı, malûmatı kâmilen istihsal edebilmesini istemek (Md. 2), selâhi-
yet-i terriyeyi tecavüz etmek olmaz mı? sulistimal yapılmasının ihtimali mefkud mu?
Kezalik birkaç yerde şart-ı mali gözetilmeyerek kerkesin mebus intihap etmesi mâ-
nasına gelen ara-yı unumiyeye meyyal görünüyorken millet-i osmaniye'nin en mu-
nevver en şayanı istifade kısmını teşkil eden memurları memur buldukları mahalde
hakk-ı intihabtan mahrum bırakmak (Md. 4) küçük bir tezad mıdır? Fazla izahatta
bulunmak lüzumsuzdur. Esasen mesail-i içtimaiyede nazariyat velevki mükemmel ol-
sun fiil ile ikmal olunmadıkça emniyet-i kâmile mümkün değildir. Halbuki memur-
rin-i hükümetin siyasi kulüblere girmemesi hakkındaki 53 üncü maddenin ifnal edî-
leceğini bizzat Sadık beyden isitmiştim. Ntekim de öyle oldu... s. 8 - 9 - 10.

(9) Bayan, Hikmet: a. g. e. s. 234.

gelmesi ve vatana müfid» olabilmesi için evvelâ bir siyasi olgunluğa sahip olması icabediyordu, saniyen yıkmak her şeyi ifade etmezdi bundan dolayı da tuttuğu yolu değiştirmesi iktiza ederdi yani yapıcı olmalı idi, yıkıcı değil (10). Umumiyetle de «aynı mevki-i içtimaide bulunduğça resikâra gelecek halef selefin mukkibliğini daha fena bir surette ifa edecektir, daima topal yaşayan istinadsız yürüyemeyen daima himayeye muhtaç efradı cami bir millete karşı zemini teali ettirmek, her heyet-i siyasiyeyi her hamid ve hamidiye mukavemet edebilecek bir mevkie getirmek umum vatandaşları teşebbüs-ü şahsiye, azim ve iradeye, doğru düşünmeğe, doğru söylemeğe, doğru iş görmeğe hasılı iyiliğe ve doğruluğa alıştırmakla vazife-i vataniye ifa edilir. Fırkai nevzadın böyle yüksek ve ziyadar düşüncelerle işe başlaması iktiza ederdi» (11).

Bu esnada İstanbul'da yapılan bir seçimde Hürriyet ve İtilaf adayı İttihad ve Terakki adayını mağlûp ederek seçimi kazanınca, iktidar partisi daha ziyade telâşlanmağa başlamıştı. Bu durum iktidar partisine hükümeti elden kaçırmamak için daha ziyade bir dikkat ve itina sarfı lâzımgeleceği hakikatını ortaya koyuyordu. Diğer taraftan ittihatçılar, ha'en kendisine birçok kimseler katılmasına rağmen teşkilâtını her tarafta itmam etmemiş bir partiyi, ekseriyeti ele almadan meclisi fesih eyleyerek ve yapmayı düşündükleri yeni bir seçimle, onları mağlûp ederek tek kalmak arzusunu taşıyorlardı. Bunun için de kanunî esasının 35 inci maddesinin tadili mevzuu bahis oluyordu. Hükümet tarafından 16.12.1911 tarihinde yapılan tadil teklifine göre: (12) vükela ile meclis arasında zuhur edecek bir anlaşmazlık sebebiyle kabinenin değiştirilmesi ve meclisin feshi padişahın takdirine bırakılıyor ve fesihten itibaren seçimin üç ay içerisinde tamamlanması iktiza ediyordu.

İttihatçıların gayeleri ve maksatları açıkça meydanda idi. Muhalefet de bunu biliyor ve işi geciktirmeğe çalışıyordu. Bu arada Hürriyet ve İtilaf ile müstakil mebusların, bu maddenin tadiline müteallik neşrettikleri bir beyannamede (13) harb sırasında Padişah bir defadan çok olmamak ve üç ayı geçmemek şartıyla meclisi kapatabilir şeklinde bir hüküm bulunuyordu. Gene bu beyannamede «hülâsa olarak zikredilen» şu husus da yer almıştı (14): «Suçlu olan ve Divan-ı Âliye sevkedilmek

(10) Bezmi Nusret: a. g. e. s. 13

(11) Bezmi Nusret: a. g. e. s. 14.

(12) Bayur: a. g. e. s. 237.

(13) Bayur: a. g. e. s. 240.

(14) Bayur: a. g. e. s. 240.

üzere bulunan eski kabine üyelerini ve ittihat ileri gelenlerini Divan-ı Âliden kurtarmak ve kimbilir ne gibi gizli işlerin ortaya çıkmasının önüne geçmek iş başında kendi adamları varken yeniden seçim yapıp güya yeniden milletin itimadını kazanmış gibi görünmek isteyen İttihat ve Terakki Sadriazam Sait Paşaya bu işi yaptırıyor. Bunlar önceden kendilerinin azalttıkları padişahın haklarını şimdi genişletmek bahane- siyle meclisi dağıtmak istiyorlar.» deniliyordu. Münakaşalı olan 35 inci madde için nihayet padişah 18.1.1912 de âyanın muvafakat reyini alarak üç ay içinde yeni bir meclis toplanmak üzere meclis-i mebusanı fes- hetmiştir. İttihat ve Terakki artık düşmüş olduğu durumdan bütün çabalamalarına rağmen bir türlü kendisini kurtaramıyor ve gittikçe art- tan muvaffakiyetsizlikler içinde kıvranıyordu (15).

Diğer taraftan Hürriyet ve İtilaf da teşkilâtını genişletmeğe çalış- ıyordu. «Yapılan müracaatlar hadsiz hesapsızdı» (16). Fırkanın geliş-

(15) Ahmet Rıza beyin hatıraları: Cumhuriyetde tefrika edilmiştir. (10) 4/Şubat/ 1950 «... İlan-ı mesrutiyetle İttihat ve Terakki millete hürriyet vermişti. Millet bu hürriyeti ne yaptı, sokaklarda bağırıp çağırdı, matbuat da suiistimal etti. Bundan baş- ka memlekette hakimiyet-i milliyeye teessüs eylemişti. Millet bu hakimiyetten ne yolda istifadeye çalıştı. İttihat ve Terakki cemiyeti gayet mutedilane, müdebbirane bir tarz- da idare-i umur etmek istiyordu. 31 Mart vakası oldu. İttihat ve Terakki mesleğini değiştirmeye cebir ve siddet istimaline mecbur oldu. 31 Mart hâdisesi İttihat ve Te- rakkinin bais-i sukûtu oldu. Onu yapanlar memlekete Moskof ordusundan ziyade fenalık ettiler. Cemiyetin kabahatleri yok değildir. Lâkin adem-i muvaffakiyetine başlıca sebep halkın muamelesidir. İttihatın başlıca kabahati: kapıları açarak bir ta- kım fürumeye ve müstebit heriflerin cemiyete ithali oldu. İstanbulda ahlâkı bozulmuş bir halk olduğunu anlamamak, Selânikten gelmiş üç beş hamiyetli fakat İstanbulca ta- nınmamış zevatın memlekete hakim olabileceğine zahip olmak, nükümet işlerine müdahale etmek, zabitanı siyasetle meşgul kılmak, tarik-i ilmiyeye, vazilere fazla müsadatta bulunmak, İtilâf ve Hürriyet fırkasını buna benzer başka fırkaların sağlam olmadığını anlayamamak İttihat ve Terakki cemiyetini devirmek için toplanmış derme çatma fırkaların ibaret çetelere karşı durmamak, ahalinin terbiyesi, seviye-i irfanı pek muhtelif... iki kadem arasında değil, hattâ Aksarayda oturan ile İstanbul ahalisi arasında da fark var tesanüd yok. Böyle fikri ve terbiyesi başka olan insanların ittihat edebilecekleri zannında bulunmak milletin ruhuna işlemiş istibdattan kurtulamamak her fertte hiss-i istibdat bulunması, askerî terbiyenin netayicinden olarak kumanda etmek istemesi, keyfemayeşa iş görmek hevesinde bulunmak, nizamnameye riayet et- memek, gazetelere fazla serbesti vermek, şahsiyatla uğraşmayı menetmemek... Bazı gençlerde bir gurur görmüştüm. Bunu ibtidalardı mertlige, izzet-i nefsi hürriyet-i vic- daniyeyi idrak hissine atfederek memnun olmuşum. Sonra anladımki: enaniyet kimseyi beğenmemek, büyüğe hürmet etmemek, menfaat uğrunda dalkavukluk alçaklık etmek- ten ibaret imiş. İttihat ve Terakki Cemiyeti bunlara karşı duramadı, bilâkis teşvik etti. İttihat ve Terakki Cemiyeti sonraları mütereddit, mütelevvin oldu.»

(16) Nur Dr. R. a. g. e. s. 18.

mesi için gerek meclis-i mebusanda gerekse gazetelerde neşriyat yapıyordu. Bu esnada Lütfi Fikri bey yapılacak yeni seçimler arefesinde muhalefet safında ittihatçılara ateş püskürmektedir: «.... Hürriyet ve İtilâf Fırkasının günden güne ilerlemesi kendilerini tethiş ediyor, onu mahvetmek istiyorlar» (17). Bunun için «ya intihabatı yapmayacaklar yahut yaparlarsa kamçı ile müntehibleri tehdit edecekler...» «.... Fakat muvaffak olamayacaksınız bütün bu teşebbüsünüz perişan olacak; çünkü siz vatanın selâmetini düşünmüyorsunuz. Çünkü siz bu memleketi cebir, tahakküm, istibdat altında ezmek istiyorsunuz. Efendiler düşününüz, bundan üç sene evvel 31 Mart hâdisesi üzerine şanlı bir hareket ordusu gelmişti. O ordu irticaa ezmek maksadı ile hareket ediyordu. Saiki, mahreki hamiyetti. Kalblerinde vatana hizmet, hakimiyet-i milliyeyi müdafaa endişesi vardı. İstanbul'da ise o vakit kırkbin asker vardı. Bu asker muallemdi, silâhı cephanesi boldu. Adeta müthiş bir kuvvet, bir ordu idi, fakat müdafaa ettikleri maksad süfli idi. Milletin hakimiyetine karşı idiler. Bütün kuvvetlerine rağmen kıpırdayamadılar, hiçbir kuvvet gösteremediler siz de kıpırdayamayacaksınız. Siz de öyle olacaksınız, siz de maksad-ı süflinizden tedehhüs ederek tıpkı o millet düşmanları gibi siz de kıpırdayamayacaksınız» (19) diyordu.

Yeniden yapılan seçimlerde bütün İttihat namzetleri (ki hepsi 264 kişi idi) seçimi gene idarî baskılarla kazanmışlardı. Bu arada meclise muhalefetten intihabı kazanmış sadece altı kişi iştirak edebilmişti. (20).

Fakat bu esnada Hürriyet ve İtilâfın içinde bilhassa merkez heyeti içinde bir ikilik husule gelmiş, 19 azadan 12 kadarı bir tarafa ayrılmış 7, 9 kadarı da öbür tarafta kalmıştı. «Ekalliyette olan 7 kişilik kısım fırkayı kendisine benimsemiş, kendisine mal çiftlik addeder gibi davranıyor, diğer kısma ecnebi gözü ile husumeti ve istiskal eder bir nazarla bakıyordu». (21). 7 kişilik kısmı teşkil edenler arasında Sadık bey, Gülmülcineli İsmail bey, Şaban efendi, diğer gurubu teşkil edenler arasında

(17) Tunaya, Dr. T. Z.: Lütfi Fikri bey. Vatan gazetesi, 18 Haziran 1930.

(18) Tunaya: a. g. m.

(19) Tunaya: a. g. m.

(20) Muhterem Tunaya dersimde yapılan seçimlerde kazanamayan Lütfi Fikri beyin şu sözlerini naklediyor. a. g. m. «.... Dersimde yapılan intihabat hükümet için ebedi bir şin olacaktır. Bu kadar zulüm kabil değil devam edemez.» «dersim mutasarrıfı Sabit bey ben gelmeden evvel insanın intihab namını vermekten utanacağı ne varsa hepsini acele yaptırmış, bana mebusluğu kaybettirmiştir.»

(21) Nur, Dr. R.: a. g. e. s. 8 - 9

da İsmail Hakkı paşa, Rıza Tevfik, Lutfi Fikri, Hoca Asfî efendi Kemal Mihiat, Siret, Mahir Sait ve Dr. Rıza Nur beyler bulunuyordu. Yeni fikirli olan bu ikinci gruptu ki «... O da fırkanın meclis-i mebusanda iş gören fırka namına gazeteler idare eden ve makaleler neşreden, haricte propaganda ve faaliyetleriyle tanınmış kimselerden mürekkepti» (22). «Bu ikinciler diğer kısım hakkında hiçbir kasta, hiçbir fikr-i husumete malik değildiler. Halbuki diğerleri bunlar hakkında husumet taşıyorlar, fesatlar yapıyorlardı.» (23). Hattâ bu işleri karıştıranlar diğerlerine dinîz camgasını bile vurmışlardı. Halbuki «... böyle siyasi bir fırkada din kavgası açarak, lunu vesile-i tefrik yapmak pek çirkin ve şayan-ı teessüf bir şeydi. Burada devlet işi görülüyordu. Bunlar da bunu biliyorlardı, fakat kasten yapıyorlardı, yani dini garaz-ı şahsiyeye alet ediyorlardı» (24).

Bundan başka fırkaya şuradan buradan gelen bir takım paralar da «fırkanın tesnesine girmiyordu.», girenler de gerek imat kaydolunduğuna dair ve gerek cedilen masrafın mahallerine dair» merkez heyetine hesap verilmiyordu.

Vekâsıl bir keşmekeşlik, bir anarşi diğer fırkalarda olduğu gibi burada da arız olmuştu (25). Bu arada yavaş yavaş üyeler arasında memnuniyetizlik de başlamıştı. Eskiden Demokrat partide olup sonradan fırkaya iltihak eden bir üye, bir mektubunda şunları yazıyordu: «... Vaktiyle içimize kabul etmediğimiz adamlar kâmilten itilâfî kesildi. efradı çoğalsın diye herkesi alıyorlar fakat arkası gelmiyor. İltihakımız onlarca bir nimet-i müvafakîyet iken daima ihmal ediliyoruz. Hâişle beklediğimiz fırkanın da atisi boş çıktı» (26).

(22) Nur: Dr. R.: a. g. e. s. 10.

(23) Nur: a. g. e. s. 19.

(24) Nur: Dr. R.: a. g. e. s. 20. «Bundan maada vilâyete giden meclislere ve şubelere merkez-i umumideki münevveran takımının mebus intihap edilmemesi için gizlice talimat veriyorlar ve bu yolda tedbirler ittihaz ediyorlardı. (s. 29). şöyle bir buhranlı zamanında önümüzde canımıza kasteden hükümet gibi bir düşman varken zaafını artıracak şu hareketlerini tavsif edecek kelime bulamıyorduk.» s. 30.

(25) Nur: Dr. R.: a. g. e. s. 33. Rıza Nur bey bütün bunlardan bizar kalarak bir kongre esnasında şöyle demişti: «... efendiler fırkamız pek hüsnüniyetle teşekkül etti. Fakat biraz sonra içimizde rekabetler... yekdiğeri aleyhine hareketler yekdiğere iftiralar, istibdat, yolsuz muameleler, haksızlıklar, tegallüp ve bu yüzden de fırka azayı merkezîyesi arasında münaferet ve tefrika zuhur etti. Ben artık tahammül edemiyorum. Bu fırkada ittihat farikası yok. Ondan pekçok fena oluyor... Ben hem Heyet-i merkezîye azalığından hem de fırkadan istifa ettim.»

(26) Bezmi Nusret: a. g. e. s. 15.

İşte İttihat ve Terakkinin, yeni yapılan seçimleri kazandığı su esnada, Hürriyet ve İtilâf fırkasının vaziyeti de bu merkezde idi. Fakat ittihatçıların kazanmış oldukları muvaffakiyet normal ve makûl adde-dilemezdi. «İttihad ekseriyeti almasına bakılarak, yeniden dahil olanlara güvenmesi bilhassa cebir ve tazyikle iktisap edilen son muzafferiyetten dolayı ilân-ı iftihar eylemesi gayri makuldür. Muvaffakiyet hakkı ile ekseriyet-i kulübü kazanmaktadır» (27) deniliyordu.

İttihat ve Terakkinin en büyük zaaflarından birisi de orduyu siyasete karıştırmış olması idi: evvelâ Mustafa Kemal beyden başlayarak bir çok kırseller bu hususu defalarla tenkid etmişlerdi. Memleketin üstüne karanlık fırtına kullatılmasını eziyeti, gerek dabili, gerek harici durumun günden güne kötüleştiği bir sırada Halâskâran Zabitan gurubu meselesi çıkıverdi. Bu gurubun ortaya çıkmasındaki maksad İttihat ve Terakkinin son zamanlarda tutmuş olduğu kötü yol ve yaptığı siddetli baskı idi. Gurubu İstanbulda erkânıharb binbaşılardan Galibolulu Kemal bey birkaç samimî arkadaşı ile meydana getirmişti. Memleketin bu kötü durumdan bir an evvel kurtarılmasını arzu eden bir çok hakiki vatanseveri kısa bir zamanda arasına almıştı. Gurup sivillerden de kabul ediyordu. İlk girenler arasında Rıza Nur, Mahir Sait ve Kemal Mithat beyler de vardır. Diğer taraftan Rumelinde kendilerine intihabat dolayısıyla taziyik yapılan Arnavutlar da guruba müzaheret gösteriyorlardı (28).

Gurup günden güne faaliyetini genişletiyor ve başta bulunan ittihat hükümetinin bir an evvel sukutunu cereâni göndülden diliyordu. Bu emele Selânik ve İzmirden iştirak arzuları da belirince, İstanbul'da (Bostancı içtimasında bir beyanname hazırlanarak bunu neşir ve meclis-i mebusan reisi Halil beye de kabinenin istifasını isteyen tehdidi havi bir mektup gönderilmişti. Neşir ve ilân edilen bu beyannamede: «Memleke-

(27) Bezmi Nusret: a. g. e. s. 26.

(28) Kuran A. B.: a. g. e. s. 273 - 274, Nur: a. g. e. «her yerde efkâr-ı umumiye de İttihat ve Terakki fırkası aleyhinde idi ve herkeste artık silâh kuvvedine müracaatın yegâne çare olarak kaldığı fikrini kabul etmişti. Bu esnada İstanbul'da birkaç zabıt gurup teşkil etmek fikrinde olduklarından bunların üç beş refikleri namına erkânı harbiye binbaşılardan Kemal Bey prens Sabahattine gelmiş ve fikrini söylemişti (Prens Saahattin de bizi davetle bu işi bahsettikten sonra beraber çalışıp çalışmaya-çağımızı sormuştu. Muvafakat ettik. Kısaltılmıştır). Cesur ve gayyur arkadaşlardan Tefik Hamdi bey (Tahlisiye idaresi) mühürü diye aldatarak Galatada bir Hakkâkâ 12,5 kuruşa cemiyetin mühürünü yani (Halâskâran-ı Zabitan gurubu) cümlesini havi mühürü kazırdı. (hareketimiz gittikçe genişliyordu, taraftarlarımız da artıyordu. Artık alenen de çalışmalarımızı yapabiliyorduk. Kısaltılmıştır.) s. 37.

timizin geçirmekte olduğu devre-i buhran bugünlerde had bir şekle giriyor, inkiraz tehlikeleri yine başgösteriyor. Meşrutiyetin ilanı ile bir devre-i sükûn ve terakkiye girmek yolunun artık tutulacağı herkesce zannedilen vatan-ı Osmani devr-i Hamidi nihayetlerine doğru süratle gitmekte olduğu hufre-i inkiraza bugün daha büyük bir süratle yaklaşıyor: malûmdur ki meşrutiyet bu memleket için son bir adım idi» (29), «Ey muhterem zabitler, ey muhterem silâh arkadaşları... açık olarak söyleyelim, vatanın inkiraza uğramasına karşı bilhassa biz zabitler titremeliyiz. çünkü idare-i hükümetteki bugünkü manzara-i elime Osmanî ordusu zabitanı yüzünden mütehasıl ad ve telâkki olunuyor. Çünkü bu tarz-ı sâkim-i idareye sebep ve alet olan heyet-i zabitan olduğu kanaati efrad-ı muhterem-i millet arasında maateessüf cay-i kabul bulmuş oluyor. vatani tahlis vazifesi maateessüf gene en ziyade zabitanaya düşüyor (30) denildikten sonra gayelerini izaha geçmektedirler: «İstikraz ile tedarik edilip orduya tahsis edilen bu kadar külliyetli para nisbetinde ordunun harice karşı kuvvetli bulunması esas maksadımızı, gaye-i emelimizi teşkil ediyor. İtiraf ederiz ki bir millet ordusu ne kadar kuvvetli olursa olsun ileleket yalnız onun satvetine, iktidarına dayanarak yaşayamaz; maarifi, sanayii, ziraati, ticareti hülâsa terbiye ve servet-i umumiyesi terakki etmeyen bir milletin ordusu da tekemül edemez. manen maddeten duçar-ı zaaf olur». Bunun için «idare-i hükümette meşrutiyet-i hakikiye esaslarına riayeti temin» ve «orduda lâzime-i adaletin tamamiyle icrası ve kavanin ve nizamata harfi harfine riayet edilmesi» (31) teklif ediliyordu. İşlerin kendi kendine bu gidişle düzelmediği ve düzelmeyeceği ve «İnkiraz emri vakileri karşısında» bulunulacağı anlaşılacağından «mukadderat ve tecelliyat, hakaik-i şüun», «selâmet-i vatan namına ref-i sadaya» onları mecbur etmişti (32). Bundan başka milli hakimiyet ve Firkalar hakkında beyannamede şu satırlar görülmektedir: «Kemal-i emniyetle rufekamızın nazar-ı dikkatine vazeyleriz ki nazarımızda memlekette mevcut umum fırak-ı siyasiye muhterem ve mükerrerdir. Bu firkaları teşkil edenler efrad-ı muhterem-i millet, babalarımız, akrabamız, kardeşlerimizdir. Fırka-i siyasiye baksinde «meşrutiyette efrad-ı millet amalini, efkârını serbestçe izhar etsin ordu ve kuvve-i müsellaha bitaraf kalsın, tâbiri aharla efkâr-ı umumiye kendini serbestçe izhar etmesi suretiyle (Hâkimiyet-i Milliye) esas ku-

(29) Kuran: Beyannameden. s. 274 - 275.

(30) Kuran: a. g. e. s. 275.

(31) Kuran: a. g. e. s. 276.

(32) Kuran: a. g. e. s. 276.

rulabileceğinden Meşrutiyet hakiki surette ve fiilen tehlikeye düşmedikçe ordu kuvve-i müsellaha tamamiyle bitaraf kalsın ve vezaif-i askeriyetleriyle meşgul olsun fikr-i katisindeyiz» (33). Bu vesile ile eski ve mühim derd olduya siyaset karıştırılmaması meselesi yine ehemmiyetle ele alınıyordu.

Beyannamedeki gurup istekleri üç noktada toplanmıştır. (34):

1. «Elyevm memleketi idare eden bu günkü kabine yerine hemen Avrupa'nın emniyet ve itimadını kazanabilir müteşebbis, namuskâr ve muktedir zevattan mürekkep bir kabinenin mevki-i iktidara getirilmesi»,

2. «Hükümet işine hiç kimsenin, gayrimes'ul hiçbir kuvvetin müdahale ettirilmemesi»,

3. «Kabinenin tebeddülünden sonra hemen gayet bitarafane müşi-kâfane tetkikat icra olunarak bugünkü millet meclisi eğer amal-i milliyeye mugayir olarak cebren yapılan intihabat neticesi bulunduğu tahakkuk ederse meclisin feshi ve intihabatın tekrar jandarma ve polis müdahalesine meydan vermeksizin icrası gibi» talepler yapılmış bulunuyordu. Şurası da belirtmelidir ki bu hareketi yapanlar arasında Hürriyet ve İtilâf fırkası mensupları bulunuyordu. Fakat hareket asla Hürriyet ve İtilâf fırkası namına değildi (35).

Zaten Hürriyet ve İtilâf fırkası merkez-i umumisinin şubelere gönderdiği şu tahrirat da bu ilgisizliği teyit eder ve aynı zamanda harekete karşı takındığı durumu göstermesi bakımından da enteresandır: «Şu aralık hükümete karşı fena hareketler izhar edildiği söyleniyor. İçinde merkez-i umumi azasından bazıları vardır. Zinhar bu adamlara iştirak olunmaması ehemmiyetle ihtar olunur» (36). Bu satırlar dikkatle tetkik edilirse onların akasında bir korkunun, bir çekingenliğin mevcudiyeti fark edilir. Bu korkaklığın sebebini fırkanın başındakilerde, onların şah-

(33) Kuran: a. g. e. s. 276.

(34) Kuran: a. g. e. s. 277.

(35) Dr. Rıza Nur: a. g. e. s. 38 (... şurasını ilâve ve izah etmek lâzımdır ki bütün bu harekâta Hürriyet ve İtilâf fırkasının ve şubelerinin ve Sadık İsmail beylerin, Şaban efendinin bir dahli hattâ bir haberi yoktu. Bizce fırka gayri mevcut addediliyordu. Halâskar hareketi asla Hürriyet ve İtilâf fırkası namına değildi.

(36) Nur, Dr. R: a. g. e. s. 39.

siyetinde aramak lâzımgeldiğine Dr. Rıza Nur bey işaret ediyor. (37). Diğer taraftan İzmir'de subaylara da dağıtılmış bir beyannamede hareketi giçtikçe alevlendiren cümleler yazılı idi. Buna göre (38): «Osmanlılar; Lug'ın Lüyük küçük bilâtefrik-i cins-i mezhep hepimizün vazifesi güzide bir seccat-ı medeniye ile o ahrar-ı ümmete yardım etmek bu sefil idareye karşı ref-i livayı isyan eylemektir. Bunu vidad-ı millî böyle istiyor. Elbette her din de bunu böyle emreder. Halâs-ı vatan Euzelide inkişaf eden feyz-i intibahın hareket-i medeniyenin zaferinde neticelenmesine ve bu gün mukadderat-ı millet çehren eyadi-i şakavetlerinde tutmak isteyen canileri, hainleri kahr ve tedmire mütevakkıfır. Ordu vatandaşları nam dükrek istemedi, hakk-u adlû tanıdı, biçare vatandaşlarına dest-i muavazeti uzattı. Eminiz ne ordudan ne vatandaşlarımızdan hiçbir ferid yoktur ki bu alicenâbâne, bu hürriyetperverane dâva-yı garra-yı milîye bu hayama mes'ude şevkle istihkâr-ı hayat eylilerekten şeretle sarılmasın; vidad-ı ammeye tercüman olan erbabı kıyanı heyet-i hazıra-i hükümetin sükûtunu kanunşikenane bir intihab-ı cebri neticesinde açılan meclis-i mebusanı feshile hiçbir unsurun hakk-ı meşru-u intihabı ziyaa uğratılmaksızın yeniden Kemal-i serbesti ile intihabın icrasını ve aff-ı umumînin ilânını Mahmut Şevket, Talât Cavid, Sadrazar Said Paşa gibi müteeffizan-ı ittihadın ve refakayı ihanetlerinin, bilhassa hain-i vatan Hakkı, Mahmut Şevket ve Rifat paşaların ve erkânı harbiye reisinin muhakemelerini ısrarla istiyor, bu cidal-i ahrarane de o amalî mes'udenin sahayı muzafferiyete bilânoksan çıktığını görmedikçe terk-i s'lâh eylemeyeceklerini ilân ediyorlar, ferdayı zaferle adil, hakperver, kanunperest bir idare-i ahrarane faaliyete başlar başlamaz şanlı ordumuzun da vazife-i mukaddese-i askeriyesine samimiyetle sarılacağı şüphesizdir....». İşte bu ve buna benzer diğer beyannamelerin birliklee dağıtılması ve Arnavutlukta vücade gelen kalkınma hareketi ve yukarıda da işaret edilen mektubun hükümete gönderilmesi onun istifasını intaç etmiş ve hareket bu suretle kısmen yatışmıştır.

İttihat ve Terakkinin son bir gayretle daha şedit bir baskı icra ettiği bir sırada Hürriyet ve İtilâf içerisinde vukubulan kaynaşmalar dolayısıyla aktedilen fevkalâde bir kongrede Rıza Nur bey şunları söylemişti:

(37) Diğer taraftan fırka bu hareketten istifadeye de çalışmıştır Nur: a. g. e. s. 10 «Sadık Bey ve Gümölcine'li evvelce Şerif paşadan alınan bin liraya Halâskârlar tertibatını yaptıklarını Şerif Paşaya söylüyorlar ve bu suretle bin liraya mahall-i sarf gösteriyorlardı.»

(38) Bayur: a. g. e. s. 253, 254.

«Efendiler birşey var ki onu İttihat cemiyetinde ben bulmuş, ben keşfetmiş ismini de ben koymuştum. Şimdi aynı şey şu günde elimizle yaptığımız bu fırkada da ben bulunuyorum ve şimdiki nasibimden dolayı kendimi bedbaht addediyorum. Bu da bu fırkada da bir şirket-i İnhisariye teşekkül etmiş olmasıdır» (39). «... İzah edeyim: Şu fırkanın bu kadar işlerinden hangi biri heyet-i idarenin müzakeresine konuyor? Dönen işlerin hangisinden heyet-i idare azasına haber veriliyor? bir fırkada heyet-i idarenin kararına iktiran etmeden bir iş yapılabilir mi? intihap yapılacak, kuru ku heyet-i inhsariye kendi kendisine yapıyor. Mebuslar nizamnamemiz mucibince mahalli heyet-i merkeziyelerin kararı ile intihap olunacakken heyet-i inhisariye kendi adamlarını tayin günleri vilâyetlerdeki şubelere emrediyor, bu uğurda paralar da sarfolunuyor. Hangisinden heyete haber veriliyor? bu intihap heyetini kim teşkil etti? bunu merkez-i umuminin ekseriyet-i arasının intihap ve tayin etmesi lâzım değilmi idi? fırkanın irad ve masarifine dair bir kerre bile merkez-i umumiye malûmat verilmedi. Fırkayı Sadık bey kendi malikânesi haline soktu. Kalemlere varıncaya kadar bütün memuriyetlere akraba ve endâsını doldurdu. Eunlara maas veryior. Şirket-i inhisariye hükümetle münasebette bulunuyor ve ondan bazı şeyler istiyor. Bundan merkez-i umumi haberdar mı? Sadık bey fırkanın mühürünün üstüne tavuk kuluçkaya yatar gibi yatmış kımıldamıyor. Bu mühür keyfemayeşabasılıyor, basılan şeyler kontrole tabi olmuyor. Her yerde adet ve kaidedir ki fırkaların mühürleri bir kutuya konur, merkez-i umumi azasından bir kaç mühürler, mühür heyet-i umumiye huzurunda fek olunur. Mühürlenecek evrak hazırlanmıştır, heyetin tedkikinden geçer ve mühürlenir, badehu yine kutuya konup üstü mühürlenir, mühür başka zamanda açılmaz. İşte bunlara inhisar, yapanların heyetino de şirket-i inhisariye derler. İşte demek ki fırka da İttihat ve Terakki fırkası gibi oldu. Bütün alemin sebep-i tenkid, sebep-i itiraz ve hücum bildikleri aynı şey bizim fırkada da, bir diyecek var mı?..... vücut buldu». (40). Görülüyor ki bu fırkada da iktidarın aynı illetleriyle malûl bir idare tarzı vücade gelmişti. İttihat ve Terakkiyi devirmek gayesiyle ortaya çıkmışlardı. Fakat birgün iktidarı ele aldıkları zaman aynı aksaklıklar, aynı düzensizlikler husule gelmeyecek miydi? Velhasıl şekil ve insanları değiştirmekle beraber esası, mayası aynı idi.

(39) Nur: a. g. e. s. 43.

(40) Nur: a. g. e. s. 44.

Halâskâran gurubunun son hareketi ile kabinenin istifası temin edildikten sonra hükümet Gazi Ahmet Muhtar Paşanın başkanlığında teşkil edilmişti. İntihaplar dolayısıyla geniş bir ekseriyeti kendisinde toplamış bulunan Hürriyet ve İtilâf partisi birdenbire devletin bünyesinde bir sarsıntı husule getirmeden, iktidar partisi oluvermişti.

Böylece İttihat ve Terakki üç yıl beş aylık bir icrayı hükümetten sonra 16.7.1912 de çekilmek zcrunda kalyordu (41). Enteresan olan ve burada muhakkak zikri lüzumlu olan şudur ki İttihat ve Terakkinin en mühim siması oan Talât Paşanın ayrılırken muhalefetin değerini anlamış ve belirtmiş olmasıdır. Diyordu ki: «fenalık yapmaktan çok sakındık. Lâkin kusurumuz da yok değildir, *en büyük hatamız* usulüne tevfikan teessüs etmiş bir muhalefet partisinin yaşamasına meydan bırakmanak olmuştur. Bu sebepten dolayı bugün buradan ayrılırken idareyi kime teslim edeceğimizi bilemiyoruz». (42). Bu sözler, dikkatle tetkik edildiği takdirde büyük bir olgunluk ve siyasi zarafetin timsali olduğu memnunlukla müşahede edilir. Ve bugünkü siyasi parti hukukumuz telâkkileri bakımından da göz önünde daima tutulması gereken bir örnek mahiyetini taşır. Çünkü istiklâl hale ve hal de maziye bağlı olduğu için bugün iyi bir siyasi hayatın yaşanabilmesi mazideki hataların tekrarlanmamasına bağlıdır. Bunun için de bu sözlerin önemi çok büyüktür.

Balkan harbi bütün şiddetiyle devam ediyor ve imparatorluk büyük kayıplar karşısında bulunuyordu. Kâmil Paşanın sadareti esnasında bir taraftan harp faciası hafifletilmeğe çalışılırken diğere taraftan ittihatçılar üzerinde baskı yapılıyor ve Bekirağa bölüğünde bir çokları hapsediliyordu. Gerek bunun tesiri gerekse muhalefette bulunmayı bir türlü hazmedemeyen şayet iktidar ellerinde bulunsaydı muhakkak o günkü idareden daha iyi bir idare vücade getireceklerini zanneden ittihatçılar hükümeti devirmek üzere için için çalışmakta idiler. Bu çalışmaların muvaffakiyetli neticesi gayrimesru da olsa Babîali baskını olmuştur. Bu suretle İttihat ve Terakki 328 (913) senesinde tekrar iktidarı elde etmiş oluyordu (43).

İttihat ve Terakkinin işbaşına gelmesi hâdisesini tanil ve izaha çalışan Şehbender Zade Ahmet Hilmi beye göre: «..... İktidar partisi hayat ve memattan birini tercihe davet edilmişti. Hürriyet ve itilâf iktidarı katille cinayetle itham etmekte ve bir intikam komitesi halinde ça-

(41) Bayur: a. g. e. s. 282

(42) Kuran: a. g. e. s. 287 - 288.

(43) Kuran: a. g. e. s. 289, 290, 291, Babîali baskını Enver Paşa, Mustafa Necip, Yakup Cemil, Sabancı Hakkı ve Vedinelî Koca Mehmet tarafından yapılmıştır.

hıkmakta idi. Kâmil paşanın teşkilâtlarını her yerde kapayacağını anlayan ittihatçılar hayatla ölüm arasında bir tercih yapmışlar ve tabii olarak hayatı seçmişlerdir» (44). Dr. Tunaya: «İttihatçılar bu hareketi yapmasa idiler İtilâf aynı şekilde bir teşebbüse geçecekti» (44). diyor.

İttihatçılar iktidarı tekrar elde eder etmez ilk işleri muhalifleri memlekettten kaçırmak ve muhalefeti ezmek olmuştur. Fakat buna rağmen bu devrede faaliyetleri mahdut olmakla beraber zikri lâzım gelen bir kaç parti kurulmuş bulunmaktadır. 1912 senesi Aralık ayında teşekkül eden Millî Meşrutiyet Fırkası programında (45): «Kanun-u esasî ahkâmı dahilinde olmak üzere ananât ve tekâmülât-ı tarihiyeye müstenit bir saltanat-ı meşrûta» kabul ediliyor, «vezaif ve mesuliyet-i vükelâyı tayin edecek bir kanun tanzimi» isteniyor «idarî adlî islahat lüzumu» üzerinde duruluyordu.

Hürriyet ve İtilâftan ayrılan bir gurup tarafından kurulan Müceddidî'n Fırkası programında ise (46): «Hükûmet-i cismaniyeye mazhariyetten» başka maksat gütmüyor ve «dinî kavmî bütün emperyalizm fikirleri arkasından koşarak vatanın nüfus ve servetini o yolda heder etmekten müctenip (Md. 5), (parlemanter hükümet) (Md. 2) ve (mebus intihabında temsil-i nisbî taraftarı) (Md. 6) olduğu gibi kavaninin tertibinde ahkâm hangi memleket olursa olsun nakil, ihdas ve ihtirâ (Md. 7)» esasları bulunuyordu. İttihat ve Terakkinin iş başına gelmesinden pek az bir zaman sonra 1914 Birinci Dünya Harbi başladı, Balkan Harbinder. zaten çok ağır zararlarla çıkmış bulunan Osmanlı İmparatorluğu bu Cihan savaşına girmemesi mümkünken yakasını kaptırdı (47). Bu tarihten Mondoros'u tevlit eden duruma gelinceye kadar (30 Ekim 1918 e kadar) memleket kötü idarecilerin elinde daimî bir karışıklık içinde kaldı. Hudutlar gittikçe daraldı, haricî düşmanların baskısı gittikçe arttı. Bu öyle bir durumdu ki yaşamak veya yaşamamak birdi. Buna rağmen 30 Ekim 1918 hareketine karşı memleket içinde yeni bir ruh doğuyordu.

(44) Tunaya: iktidarın terki. Vatan gazetesi 25.5.1950.

(45) Eroğlu. Lütfü: a. g. e. s. 1491.

(46) Eroğlu. Lütfü: a. g. e. s. 1491.

(47) Kuran: a. g. e. s. ... hattâ hükümetin resmî lisanı bulunan Tanin gazetesinin sahibi Hüseyin Cahit bey bile harbe girişimizi infial ile karşılanmış... ve Cavit beyin evinde şu sözleri söylemiştir. Avrupa'nın girdiği şu badireye bizim de karışmamız şaşılacak bir haldir. Bizim için Avrupa'nın birbirile tutuşmasından büyük bir fırsat tasavvur olunur mu? Mevcudiyetimizi ve istikbalimizi temin edecek bu fırsatı harbe girmekle elden kaçırmış bulunuyoruz. s. 302, 303

IV. 30 Ekim 1918 de 19 Mayıs 1919 a kadar olan devre:

Yukarıda İttihat ve Terakkinin Hürriyet ve İtilâfı devirerek yenden işbaşına gelişine işaret etmiştik. Bu suretle fırka 1918 senesine kadar isetdiği gibi tek parti halinde icrayı hükümet edebilmek fırsatını bulmuştu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu Birinci Cihan harbinden mağlûp ve perişan çıkınca zaten halk ve umum' efkâr nazarında pek de iyi olmyan prestişleri dolayısıyla ittihatçıların liderleri hiç olmazsa yapılan işlerin sorumluluğundan kendilerini kurtarmak için Avrupa'ya kaçmışardı. Bu suretle «İttihat ve Terakki muvazaalı teşebbüslere girişmek mecburiyetinde kalmış eski merkez-i umumî azası ile beraber şahsî ve keyfi icraatları memleketi harabiye götüren azanın alâkası» (1) sureta kesilmiş gösterilerek hakikatte teşkilâtın aynen devredildiği Teceddüt Fırkası, Hürriyetperver Avam Fırkası ve Muhafazakâr Fırkalar tesis edilmisti. (2).

Bunlardan Teceddüt Fırkası programında daha ziyade meclis hakiyetini sağlayacak hükümlere yer veriyordu. Hürriyetperver Avam Fırkası da aynı maalde bir programa sahip olmasına rağmen evvelkisinden farklı olarak «İhtiyacat-ı memleketin mümkün olduğ ukadar malûmat ve mahsulât-ı Osmaniye'nin pazar-ı alemde temin-i revacı (Md. 74)» ve «hiç olmazsa şehirde rey-i âm usulüne tevessül (Md. 10)» esasları bulunuyordu (3).

Muhafazakâr fırka ise teşebbüs halinde kalmıştı.

1918 Teşrinisani ayında Kahire'de faaliyetine devam etmekte bulunan Hürriyet ve İtilâf gene eski programıyla ortaya çıkmıştır. Bu sırada Ferit Paşa kabinesi de hükümet mevkiinde bulunuyor ve Ferit Paşa da hürriyet ve İtilâfın fırka reisliğini kabul etmiş olduğundan dolayısıyla fırka da iktidar fırkası mahiyetini iktisap etmiş oluyordu. Bu sırada Mondoros mütarekesi hükümlerine göre paylaşılan, ona buna peşkeş çekilen memlekette artık ölmüş sanılan bir kavmin dip diri ve taze ruhu mukavemet fikrini şuurlara kat'î bir düstur halinde yerleştirt-

(1) Eroğlu, Lütfi: Bizde siyasî cemiyet ve partilerin tarihçesi. Aylık Ansülopedi. Birinci Seri. Beşine cilt, s. 1491.

(2) Eroğlu: a. g. e. s. 1491.

(3) Eroğlu: a. g. e. s. 1491.

yordu. Fakat böyle olduğu halde gayeleri itibariyle çok temiz ve sadece vatanın mukavemeti fikrini aşılıyanlara karşı hükümetin başında bulunanlar menfi ve daima onların hareketlerini baltalar bir tavır takı-
mıyorlardı.

Halbuki milletlerin mukavemet ruhu öyle bir ruhdu ki kısa bir za-
manda bütün Türkiye'yi kaplayıvermişti.

V. 19 Mayıs 1919 dan 23 Ekim 1923 e kadar:

Türkiye'nin ilk kuruluş hareketini ifade eden Büyük Atatürk'ün 19 Mayıs 1919 da Samsun'a ayak basmasından Cumhuriyetin ilânına kadar olan devre sırasında millî mücadele ruhu bütün Türklerin fikir-
lerini ve kalplerini sarmıştı. 20 Ekim 1918 den sonra mecliset içinde-
ki azınlıklar ayrı hükümetler teşkil etmek iddiasında bulununca, aslî un-
sur olan ve imparatorluk tarafından asırlardanberi ihmal edilen Türk-
leri müdafaa ve mukavemet teşkilâtı olarak karşılarında bulmuşlardı.
Trabzon'daki pontus iddialarına karşı beliren «Trabzon Muhafaza-i Hu-
kuk-u Milliye Cemiyeti» daha sonra yurdun diğer parçalarında teşekkül
eden Redd-i İlhak Cemiyetleriyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk
cemiyetleri hep müdafaa ve mukavemet ruhundan fıskıran belirtiler-
dir. Fakat bütün bu sayılan cemiyetler Sivas kongresine kadar mahallî
bir teşkilât olarak çalışmışlar sonradan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i
Hukuk Cemiyeti» nin birer şubesi olmuşlardı. Çünkü hepsi müşterek
bir gaye uğrunda, bir cazip fikir uğrunda mücadele ediyorlardı.

Bunlardan Trabzon Muhafaza-i Hukuk Milliye Cemiyeti kuruluş
beyannamesile 13 maddelik programını 25 Şubat 1919 da Vilâyete ver-
mişti. Faaliyet sahası, merkezi Trabzon olmak üzere Rize, Gümüşhane
Giresun ve Ordu vilâyetlerine munhasır bulunuyordu (1). Nizamnamesi-
nin birinci maddesinde gayesi şöyle belirtilmekteydi: «Trabzon vilâyeti-
nin Devlet-i Osmaniyyeye merbutiyetini muhafaza ve millî hakları halel-
den vikaye» (2). Gayeyi Nizamnamenin ikinci maddesi itmam etmekte-
dir: (3). «Millî haklar Wilson prensiplerine müstaniden sulh konferan-
sında müdafaa edilecek ve Türk milletinin kadim hakları mükadderatın-
daki hak ve selâhiyete dayanılarak ihlâl ettirilmeyecektir» (4). Bu madde-

(1) Tunaya Dr. T. Z.: Millî Hakları Muhafaza. Vatan gazetesi 10 Haziran 1950.

(2) Tunaya: a. g. m.

(3) Tunaya: a. g. m.

(4) O zaman İstanbul'da çıkan Söz Gazetesinde basılı beyannameden Dr. Tuna-
yanın naklettiği satırlar a. g. m.

ler görülmüyorki bir azmin ve haklı inadın akisleridir ve bu günün en aktüel meselesi olan insan hakları daha o zaman haykılmakta idi. Cemiyetin beyan namüsünde (5): «medeniyet aleminde yaşamak hakkına malik olan milletlerin şeref ve fazileti onları başkalarına tecavüzden menedeceği gibi başkalarının da kendi haklarına tecavüzü durduracak kadar kuvvet idir. Zulmü ita, hakkı imha eden milletler payidar olamaz. Harp mezbahalarına sürüklenmiş olan milletler Wilson prensiplerine şimsiki sarılmakla bakılmasın. Adaletsizliğe maruz kalmış olan milletler arasında mazlum Türk milletini de yad etmek insani bir vebibedir. İdarecileria ektiyetsizliği Türkleri umumî bir harbe sürüklemiş olsa bile milletlen bundan müflul tutulmamalıdır» demek suretiyle yukarıda zikredilmiş maddeler toytit ve tahkim edilmiş oluyordu. Bir taraftan Cemiyet kendi faaliyet sahâsındaki sancak ve keza merkezlerine yayılırken diğer yant parçalarında husule gelen yabancı işgal tesiriile muntıkavî bir müdafaa ve mukavemetin kifayetsizliği sebebiyle ve aynı gaye uğrunda garpışan diğer teşekküllerle birleşmek temayülleri dolayısıyle kuvvetle zihinlerde yer eden bir fikre sahip oluyordu. Bu vesile ile de gerek garpdaki Reddi İlhak Cemiyetleriyle ve gerekse vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Mülkiye Cemiyeti Erzurum merkeziyle temasa geçilmişti.

Büyük Atatürk'ün teşkilâtçı kafası, yenilmez iradesi Sivas kongresiyle bütün bu mahalli teşkilâtları ileride bir araya toplayacaktır (5).

Batı Anadoludaki Yunan işgali iddialarına karşı cephe alanları Reddi İlhak Cemiyetinin müdafaaasını üzerine alan fedakar vatan çocuklarıdır. Bu zihniyetin durmadan yayıldığı, geliştiği bir sırada İstanbul hükümeti uyuturucu ve uyutucu bir takım tedbirlere bas vurmakla, çoşan ve geleyana gelen bir kitlenin hak ve hürriyet uğrundaki dâvasını durdurmağa çalışıyordu.

Bu vaziyet dolayısıyle Dahiliye nazırı Ali Kemal imzasıyla Bergama kaymakamlığına çekilen cevabî bir telgrafta şöyle deniliyordu (6): « bu yolda vukua gelen tecavüzlere karşı tabiatıyla protesto etmek ten başka bir çareye tevessül edilemez. Şayet Yunan kuvvet-i işgaliyesi tarafından böyle bir taarruz vukua gelirse tarafımızdan hükümet namına şiddetle protesto edilsin ve fakat fiilen mukavemet sulh konferansında Yunanlılara karşı ileri süreceğimiz fikirleri ve hukukî iddia-

(5) Tunaya, a. g. m.

(6) Tunaya, Dr. T. Z.: Reddi ilhak zihniyeti Akisarda 3 No. lu Reddi işgal cemiyetinin 31. kuruluş yıldönümü vesilesiyle. Vatan gazetesi, 28 Haziran 1950.

ları sekte dar etmek demektir. İşte bu talimata göre hareket ediniz.» Bu telgrafa rağmen statik olmayı değil, için için alevlenen bir fikrin tesiri ile dinamik olmayı tercih eden bu hüriyet ve vatan dâvası kahramanları müstevliye karşı hazırlanmaktadır. «Aydın - Nazilli cephesi verimlidir. Efeler Kurtuluş hareketinin hizmetine girerek millileşiyor. İstiklâl sahnesine gönüllü çok, silâh az» (7). Bu sırada Çal kazasında yapılan on beş bin kişilik muazzam bir mitingde «7 maddelik bir istidatın sonuncu maddesinde şu tarihi karar alınıyordu»: (8). «... maazallah işbu metalibimizin temin edilememesi takdirinde artık terakki ve inkişaf ümitleri tamamen mahvolmuş ve Osmanlı Türkleri ölüme mahkûm edilmiş demek olacağından böyle bir felâketi gözlerimizle görmektense ölersek bu memleketleri ıssız bırakmayı tercih eder ve bir kavmin imhası mesuiyet-i vahimesini aşırı zimamdarlarına tahmil ederiz».

Millet gittikçe artan bir gecaat ve kahramanlıkla saldıran düşmana karşı koyuyordu. Sanki gizli bir kuvvet vatani koruma amacıyla hareket eden bütün kalpleri birleştirmişti.

Memleketimizde Fırkacılık daima vatandaşların birbirine düşmesi düşman olması, nifak ve kin duygularının uyanması şeklinde tecelli etmiş bulunduğundan mevzubahis teşekküller bu temiz mücadelelerinde asla fırkacılığı terviç etmeyen bir hareket tarzı tutmuşlardır (9).

(7) Tunaya: a. g. m.

(8) Tunaya: a. g. m.

(9) Tunaya Dr. T. Z.: Fırkacılık 3 Mart 1950. Vatan gazetesi - ... 1913 de Egede kurulan Redd-i İlhak heyetlerinin tarz-ı teşekkülü ve hareketi hakkında talimatın birinci maddesinde: «Redd-i İlhak heyetinin gaye ve emeli her türlü amala şahsiyenin ve fırkacılık hislerinin fevkinde ve bir fikri ulvi ile vatanın parçalanmasına kavlen ve fiilen mani olmaktır».

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti programının 10 uncu mad. «Cemiyet maksad-ı teşekkülünden başka hiçbir siyasetle iştigal etmeyecektir. Şarkı Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin unvanından bahseden başlığı altında işbu milli cemiyet her türlü fırka cereyanlarından aridir». Trakya - Paşaeli Müdafaa Heyet-i Merkeziyesinin içli beyannamesinde ise şu veciz satırlar okunmaktadır: «Bütün Edirne vilâyeti fırka his ve hırslarının tevliht edebileceği ihtilâf-i fikir ve nazara tahammül edemeyecek dakikalar geçirmekte olduğundan artık şu vilâyet halkı için yegâne çare-i selâmeti memleket müdafaaasında her fırkanın fevkinde bir heyet-i vahdet arzemesi lüzumunu inkâr edecek bir Edirne vilâyeti evlâdının mevcudiyetini tasavvur etmeye bile bizim için imkân yoktur. Bunun için Trakya - Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi merkez-i idaresinde bulunduğumuz cihetle umumî Trakyalıları bu teceddüd-ü vatanperveraneye davet ile beraber efkârımızda uyanması tahay-

Vatanın kurtarılması için Erzurum da fikrî kaynaşmalara sahne olmuştu. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluşunda ortaya atılan fikirler Erzurum kongresinde hazırlanmış ve kongre, gösterdiği mesai ile tam milliyetçi esaslar vazetmişti. Zira faaliyet sahası olarak kendisine «Anadolu ve Rumeli'deki» bu günkü hudutlarımızı seçmiş bulunuyordu. Kongrenin ele aldığı meselelerden belki de en mühimmi Devlet şeklini tayinde olmuş ve bu da nizamnamenin maksat maddesine «Hüvayı Milliyeyi âmîl ve İrade-i milliyeyi âmîl kılmak» şeklinde aksettmişti (10). Memleketin içinde bulunduğu geri ve iptidai vaziyete işaret suretiyle nizamnameye bu durumun izalesi arzusuna dayanan birer madde konmuştur: «Milletimiz insanî ve asrî gayeleri tebcil ve fenni sanai ve iktisadi hal ve ihtiyaçlarımızı takdir eder». Fakat bu maddenin müzakeresi zamanında aleyhe şiddetli gürültüler kopmuştu. Ancak Hürriyet makamını işgal eden Mustafa Kemal Paşanın direyettikî bilimsel ve sene arkadaşlarının peşinde Hüdâî ki bu esasın kapalı bir şekilde ele alınması ve müzakere mevaffak olunabilirdi. Bundan başka kongrede İktisadî meseleler Ömer Fevzi beyin «Müdafaa-i Hukukun İhtiyaçları» başlıklı belli bir parti olarak teşekkülünü isteyen siyasi bir projeye tahsisine rağmen, yapılan teklif itibar görmeden red edildi. (11) Bu kongrede görüşülen ve böyle partiliğe mütemayül fikir hâkimiyetini ko- lmuştu. İhtisadî görüşler. Asıl bu hareketlerin sadece bir kısmı vardı. Bu gaye de vatan ve memleketin aziz ve mukaddes vaziyetini korumayı ediyordu.

yül edilmiş atarak, «Müdafaa-i Hukukun mesali-i mebrure-i vataniyeyi hüvayı âmîl ediceği varid olanı» şeklinde birer evvelce hissap etmek olduğunuz ve görüşünüzün esas etmediğini» nakle edilmek öyle zannettiğimiz memleketin meselelerini tam milliyetçi ve fukalardan ibaret isminiz defterlerinde yazılı ise hepîsinden itibaren öğrenen yolumuz ve yalnız Teşkilat-ı İhtisadî Cemiyetinin muayyen programına sâhib kılınarak şart ile çalışacağımız ve İhtisadî Cemiyetinin muayyen programına sâhib kılınarak şart ile tesbit edilmiş. (Anadolu kongresi 16 Ağustos 1935 mukarreratı beşinci maddesi, Sivas kongresinin 31 Eylül 1935 tarihli beyannamesinin 9 uncu maddesi. Temaya n. n. m bk.)

(10) Dursunoglu, Ö. İki proje, Pazar Postası, 18 Şubat 1951, Sayı 7, Ankara.

(11) Dursunoglu, n. n. m. «Bu çıkış kongrede çok şiddetli bir tepki meydana geldi. Fakat o zamanki memleket İttihat ve Terakki ve Hürriyet ve İtilaf partilerinin mücadelesinden baktın İhtisadî tek başına parti kelimesi bile ruhlarda derin bir endişe yaratmakta idi. Ömer Fevzi'nin projesi o zaman için yeni ve ileri sayılan bir takım sosyal fikirleri ihtisadî ortamdan böyle bir hareketin memleketle bir sarsıntı çıkaracağından korkuluyordu. Sebep ne olursa olsun Ömer Fevzi'nin teklifinin en büyük mahzuru zamansız olması idi.»

4 Eylül 1919 da Sivasda bir toplantı yapıldı ve bir kongre akdedildi. Bu kongrenin diğerlerinden ayırt edici diğer bir vasfı yurt içi mukavemet teşkilâtlarını bir elde toplamış olmasıdır. Çünkü kuvvet birlik doğuracaktı. Müttehit bir cephenin, ve plânla çalışmaların bütün güçlükleri ve sıkıntıları yeneceği kanaati umumi idi. 4 Eylül 1335 tarihli Sivasta akdolunan kongre mukarreratı o zamanın fikrî durumunu ve cereyanını çok iyi bir surette aksettirmektedir (12).

Bu Mukarrerata göre: «Her türlü işgal ve müdahalenin ve bilcümle Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine matuf harekâtın reddi hususlarında müttehiden müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir.....»

Vatanımızda ötedenberi birlikte yaşadığımız bilcümle anasını gayri müslimenin hukuk-u tabiiyelerine tamamen riayetkânz. Bunların mal ve ırzlarının masuniyeti mukteziyat-ı diniye ananat-ı milliye ve esasat-ı kanuniyemizden oılmakla bu esas kongrenin kanaat-ı umumiyesinde tekrar edilmiştir. Ancak Rum ve Ermeniler bizzat veya bilvasıta hafî ve cari her ne şekil ve surette olursa olsun hükümet-i Osmaniye ve Hukuk-u İslâmiyeyi ve mevcudiyet-i milliyemizi muhil bir vaziyet almalarına katıyen müsaade edilmeyecektir. Millet ve vatanımızın zaruriyeti müteddî her nevi teşebbüslerine karşı milletimiz bilcümle vesait-i maddiye ve maneviyesile müdafaa ve mukabelede kendini sahib-i hak ve selâhiyet telâkki eder. Bu bahda Düvel-i İtilâfiyenin herhangi bir suretle vukubulacak teşebbüsatı aynı gayenin husulüne matuf bir sebep telâkki edilmeyeceğimize bu takdirde dahi hukuk ve mukaddesatımızı bütün varlığımızla müdafaa katıyen tereddüt edilmeyecektir. İcap eden esbab ve tedabir-i tedafiiye ittihazı zarurî görülmüştür» (13). «Hükümet-i Osmaniye bir tazyik-i düveli karşısında (Allah göstermesin) vatan-ı umumînin izmihlâl-i tammına bir mukaddime demek olan buraları terk ve ihmal etmek ıstırarında bulunduğu takdirde yani vatanımızın hükümet-i Osmaniye ve makam-ı hilâfete merbutiyeti muhahedatı imza edilmek ve düveli-i itilâfiyeye muhtıra ve notalar ita olunmak suretiyle veya kanaatbahşolacak vesaik-i saire-i siyasiye ile terk ve ihmal olduğu tahakkuk eylediği halde hilafet-i mukaddesiye ve saltanat-ı Osmaniye olan merbutiyetimizi muhafaza ve temin etmek ve vatanımızı Rum ve Ermeni ayakları altında çiğnetmemek üzere derhal bir idare-i muvakkate teşkil edilecektir.....» deniliyordu.

(12) Rumeli ve Anadolu müdafaa hukuk cemiyeti: Sivas. 8 10 335.

(13) Mukarrerat: mevadî esasîye, madde: 2.

(14) Madde 4.

Görülüyor ki bu fikirler de evvelkileri teyit ediyor ve o ruh buraya da intikal etmiş bulunuyordu. Bu cemiyet mukavemet ittihadının bir timsali oluyordu. Bu suretle «..... vatanımızın maruz kaldığı hadisat ve vekayi ile ve tamamen aynı maksatla vicedan-i milliden dönmüş cemiyetlerin ittihaz ve ittifakı ile hasıl olmuş olan kitle-i umumiye (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) ünvanı ile tevsim jobanmıştır. İşbu millî cemiyet her türlü fırka cereyanlarından aridir» (15) dendiikten sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin gayesi şöyle belirtiliyordu: «Osmanlı vatanının temamiyetini ve makân-ı muallayı hi.âlet ve salâhatın ve istiklâl-i millinin masuniyetini temin zümünde Kuva-yı Milliyeyi ve İrade-i Milliyeyi hakim kılmaktır» (16). Kongre mukarreratına göre: «Umumî kongre cenede on - yirmi beş Temmuzda inikat» (17) eyliyecekti. Bu toplantılarda millet ve memleketin mukadderatı hakkında her türlü müzakerat icra ve mukarrerat ittihaz, heyet-i temsiliyenin bir serelik icraat ve teşkilâtı teskil ve neticesine göre hüküm ve kararın ita» (18) edilecekti. Gene bu mukarrerat mucibince bir Heyet-i Temsiliye teşkil ediliyordu: «... Kongre tarafından müntehip evsaf-ı lâzımeyle haiz asgari 9 azami 16 erden terekkiüp edecek bir heyet seçilecekti. Bu «mahut teşkilât-ı milliyemizin esbab-ı beka ve devamını temin ve bu hususta lâzımgeçen tedabiri lâzım ve bilcümle heyet-i teşekkülüyeyi cemi ve tevhit ve temsil edecek teşkilât-ı meskûre beyanındaki ahenk ve irtibatı tesis ve bu suretle temin ve maksat-ı milliyenin sürat ve suhuletî husulunu temin» (19) edilecekti.

İşte Anadolu'nun Millî Mücadele ruhu bu idi: Nerede bir tecaüz ve ıggal hareketi olsa ona karşı mukavemete çalışıyor, mücadele ediliyordu, bu mücadelelerin bizatihi kendisi bugünkü devletimizin temellerini teşkil etmektedir.

Netice itibariyle bu cemiyetlerin mümeyyiz ve müsterek vasfı tecaüz karşısında mukavemet olmuştur. 23 Nisan 1923 den (6. M. M. nin açılışından) Halk Partisinin kuruluşu olan 23 Ekim 1923 tarihine kadar bir takım guruplar teşekkül etmişse de (20) Anadolu'da parti vas-

(15) Mukarrerat 1: cemiyetin ünvanı s. 4.

(16) Mukarrerat 5: Maksat s. 4.

(17) Mukarrerat: s. 7.

(18) Mukarrerat: c. 7.

(19) Mukarrerat: s. 7.

(20) Tesmiî: İstiklâl, Müdafaa-i hukuk halk zümresi gurubu.

fını haiz bir teşekkül kurulmamıştır. Nihayet 23 Ekim 1923 tarihinde ilânedilen bir beyannameye Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk heyetlerinin Halk Fırkası heyetleri namı ile çalışacakları umumi efkâra arz edilmiştir (21).

ÇÜNCÜ KISIM MEVZUUN UMUMİ TENKİDİ VE NETİCE

Üzerinde bu kadar çok durulan ve Demokrasi rejiminin en mühim dayanaklarından biri olan partiler hakkında müşterek bir tarif ortaya konamamıştır. Bazıları onu izaha kalkışmışlar bazıları ise onun sadece bir vasfını ele alarak tarif yapmışlardır. Profesör Vedele göre (1): «bir siyasî parti hususîyle seçimlerde kendi adamlarını seçtirmek suretiyle gerçekleştirilmeğe gayret ettikleri bir hat-ı hareket programı ve muayyen bazı fikirler etrafında anlaşmış vatandaşların meydana getirdiği bir topluluktur». Dr. Rıza Nur beye göre ise: «Fırka tabii kanun mahsulüdür. Her memlekette mevcut bir millettaşları, etrafında taazzuv ettiren mühim siyasî ve iktisadî meseleler ve durumlardan doğmuş bir teşekküldür. Bir insan vücuduna benzetilen Devletin kalbi olan Meclisi mebusanın hareketlerini idare eden bir unsurdur». İstanbul üniversitesinde vermiş olduğu inkılâp derslerinde Recep Peker şu tarifi yapmıştır (3): «Siyasal parti bir devlet içinde bütün Ulusal işlerin ana çarçgileri ve yürütme şekilleri üzerinde birbirine inananların ve dayananların bir ve beraber düşündüklerini tatbik için vücade getirdikleri birliktir».

İncelediğimiz devrin partilerinin vasıfları ne olmuştur?

1 — Bir kerre aşağı yukarı bütün fırkalarda görülmekle beraber İttihat ve Terakki Fırkası ile İtilâf ve Hürriyet fırkası gözönünde tutulursa bunların aynı illetler'e marûl oldukları tevhit edilir. Yani tecanüs noksanı. Halbuki bir parti için en büyük bir vasıf olarak tecanüsün bulunması şarttır. Bu hususta Dr. Rıza Nur beyin şu hatırası bu tecanüs noksanını daha iyi müşahhaslandırmaktadır (4).

(21) Akkerman N. C.: Demokrasi ve Türkiyede siyasî partiler hakkında kısa notlar. Ankara - 1950.

(1) Vedel, G: Manuel élémentaire De droit Constitutionnel. Paris 1946.

(2) Tunaya, Dr. T. Z.: Siyasî parti nedir Vatan gazetesi 6 Mayıs 1950 2 Haziran 1950.

(3) Tunaya: a. g. m.

(4) Nur Dr. R.: Hürriyet ve İtilâf nasıl doğdu? Nasıl öldü? İstanbul 1335, s. 11.

« Hiç sebatsızmadığımız halde o günü meclis-i mebusanda Hüseyin Cahit bey yanıma gelmiş oturmuş, benden fırkanın ne olduğunu, maksadını sormuştu. Aramızda şu muhavere cereyan etmişti: Rıza Nur - Siz çok aklı gittiniz biz de, bütün muhalefet kuvvetlerini bir yere topladık. Size müthiş bir darbe-i helâk indireceğiz. Maksadımız sizi mevki - iktidarları atraktır. Hüseyin Cahit - iyi ama içindeki müteassıp dindar, hoca, ahistiyan, cahil, alim ve muhtelif fikr-i siyasiye adanları var; aklı olur ama sen bizi «Meclis-i Mebusanda fırkalar» namındaki eserinde gayrı mütecanis bir amalgama diye tavsif ediyor ve bizden dü-rüst bir iş çıkarmayacağımı iddia ediyordun. Ya bu sizinki - Rıza Nur - Evet hakken var. Fakat sizi devirmek için şüahi de bulmuş topladık; ama o gün o günü bu fırkayı da dağıtacağız... Hüseyin Cahit - Anonim zaten dağıtılacağı beklenmektedir. Bu söz üzerine Cahit bey hemen kalkıp gitti. Bu sözün maksadının sebebi ne idi? Ebu'nun maksadının sebebi muhtemelen şudur. Çünkü senelere istibdat rejimi altında yaşayan bu memleket henüz demokratik ananeler teşekkül etmemişti. Çünkü yeni almış bir ayakkabının ayağa giyildiği zaman ayakta bir süre de ağrı alırdı. Bu da bir müddetin geçmesine ihtiyaç oluyordu. Şimdi de bu bakımdan ayağı ayakkabı nisalinde olduğu gibi memleketimizin ayakta kalmamak üzere idi, hele siyasî oligarkinin mahur olması için henüz bu rejimle halkın kalkılması tecrübesi fikrî anlamdan dolayı henüz teşekkül etmemişti. İktidar partisi olduğu zamanlarda yapılan seçimlerde ordunun baskı aleti gibi kullanılmasına buna açık bir delildir.

II. Anonim ve İktidar için mevzu bahis olan bir şey de ordunun siyasette kullanılması idi. Bu Osmanlı İmparatorluğu zamanında padişah tarafından bir sebeple teşkilatı silinmiş ve istibdat edilmiş ve İktidar partisi için bir levi orduyu oluşturmak için kullanılmak üzere idi. İktidar partisi olduğu zamanlarda yapılan seçimlerde ordunun baskı aleti gibi kullanılmasına buna açık bir delildir.

Bundan başka yine ordunun ismi alet gibi kullanılmasına da bir çok paralarla bir cevap verilememiştir. Daha doğrusu bir siyaset oyunu çevrilerinde bu gibi şeylerin sorulmasına sed çekilmiş ve paralar hesap-sızca harcanmıştır.

III. İkinci Mesrutiyette, teşekkül eden partiler hiçbir zaman doktrin partileri olmamışlardır. Şirket-i İhtisariye iddiaları bariz bir delildir.

IV. İkinci Meşrutiyette hiçbir zaman Millî Hakimiyet anlamı teşekkül edememiştir ve bunun da sebebi İttihatçılardır. Çünkü Millî Hakimiyet telâkkisi netice itibarı ile parti liderlerinin hakimiyetine müncer olmakta idi (3. No. ya bakınız).

V. İktidara gelenler yegâne kuvvet olarak kendisini tanımış ve geçitli vesilelerle muhalefeti ezmiştir.

VI. İkinci meşrutiyet fırkacılığının önemi iyi veya kötü yapılan hareketlerin bugün için örnek veya ders mahiyetini taşımış olmalarıdır.

Netice itibarı ile şahsi görüşümüze ve kanaatimize göre bizde İkinci Meşrutiyette Fırka ismini taşıdığı halde ona lâyık olmayan teşekküller kurulmuştur. Bizim fırkalarımız daima kin; gayz, nefret, vatandaşlar arasında kavga ve nifak doğuran teşekküller olmuştur. Bütün bu tenkitlere rağmen iyi hareketler de görülmemiş değildir. Fakat bunlar çok az nisbette ve ehemmiyetsizdir.

Mevzua son verirken burada fikirlerine şahsen iştirak ettiğimiz eski Fırka-i İbad Kâribümmünisi Bezmi Nusret beyin Yeni Gazeteye yazdığı sözleri nakletmek istiyoruz: «.....Şimdi ey vatanın ürad-i istikbali olan gençler size hitabediyorum. Evlâdı babasından ayıran, kardeşi öz kardeşinden tenfir eden ve mader-i vatani mütemadiyen uşuruma sürükleyen bu mesleksiz, menfaatin, menfaatperest fırkalara karşı istiklâlinizi kemal-i şiddetle muhafaza ediniz. İnsana hayatta muvaffak olmak için lâzime-i yegâne müteyyin bir haslet, hiçbir müşkülün önünden kaçmayacak derecede kavi bir irade salim ve müfit bir meslektir.» (5).

(5) Bezmi Nusret: Fırkalar ve Ben. Dersaadet 1328.